

54683

54683

1178

6

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS
SERIES MARXISTICA—LENINISTICA
ET HISTORICA

A
JUHÁSZ GYULA
TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

1985 AUG 1 7

SZEGED, 1983

TANULMÁNYOK A MARXIZMUS—LENINIZMUS ÉS A TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÖRÉBŐL

SZENDREI JÁNOS és SIPOSNÉ KEDVES ÉVA

közreműködésével

szerkesztette:

BÉKÉSI IMRE

ISSN 0236-770X
Acta Acad. Paed. Szeged.
Ser. Marxistica
1983

... ..

... ..

... ..

... ..

A KÍNAI NÉPKÖZTÁRSASÁG KÜLPOLITIKÁJÁNAK NÉHÁNY VONATKOZÁSA 1953—1957 KÖZÖTT

BÁRÁNYNÉ ÁRVA EDIT

Az 1953—57 közötti időszakban a két világrendszer vezető hatalmai felmérték a reális erőviszonyokat és hozzáláltak az ennek megfelelő, új nemzetközi politika kidolgozásához. A fordulat azonban lassan, fokozatosan és visszaesésekkel takarítva történt. Az USA egyenlőre folytatta a hidegháborús politikát. Az 1952. évi elnökválasztáson a köztársaságpárti Eisenhower került ki győztesen, külügyminisztere Dulles lett. A szocialista világrendszerrel szembeni dullesi külpolitikai koncepció alapja „a háború szélén való táncolás” politikája lett. A hidegháború korszakának legveszedelmesebb szakasza fűződött Dulles névéhez, melyet a szocialista rendszer belső aláásásának célkitűzése, a katonai tömbök és támaszpontok létrehozása fémjelzett. A nemzeti felszabadulásukért küzdő országokban befolyásuk erősítésére törekedtek.

Az USA a Kínai Népköztársasággal szemben továbbra is kitarzott ellenséges politikája mellett. Csang Kai-sek rendszerének — megfelelő ellenszolgáltatás ellenében — sokoldalú támogatást nyújtott.

A vezető imperialista hatalmak azonban az agresszív politika folytatódása ellenére engedményekre kényszerültek a nemzetközi politika néhány kérdésében. A koreai kérdés, az indokínai béke és az 1955. évi bandungi konferencia bizonyítja ezt a tendenciát.

A tárgyalt időszakban egy sor kérdés új módon vetődött fel a szocialista világrendszeren belül is. Sztálin 1953-ban bekövetkezett halála után felgyorsult az új jelenségek alkotó, marxista—leninista elemzése. Felmerült, hogy idejétmúlt a nemzetközi kommunista mozgalom korábbi gyakorlatában bevált monolitikus egység, s lehetlenné vált a kommunista világmozgalom egy központból történő irányítása. A Kínai Kommunista Párt (KKP) azonban éppen ekkor kezd törekedni a kommunista világmozgalom vezető szerepének megszerzésére. Annak következtében, hogy megszűnt az egy központból történő irányítás, egyes kommunista vezetők és pártok elbizonytalanokdottak, néhány kommunista párt pedig — így a KKP is — a nemzetközi kommunista mozgalomtól eltérő stratégiai irányvonalat dolgozott ki.

Ebben az időben nehézségek léptek fel néhány népi demokratikus országban. Az erőltetett nehéziparfejlesztés következtében a gazdaságban aránytalanságok jelentkeztek, csökkent, vagy stagnált a lakosság életszínvonala. Negatív jelenségeként megerősödött a személyi kultusz, más oldalon a jobboldali revizionizmus jelei mutatkoztak. Az új helyzet elemzését, elméleti következtetések levonását és az új irányvonal kidolgozását az az SZKP XX. kongresszusa tette meg.

1953 után a szocialista világrendszer a nemzetközi politikában jelentős sikereket ért el. Az imperialista országok agresszivitását bizonyos mértékig sikerült lefékezni, és eredmény volt az is — összevetve a hidegháború legdühödtebb éveinek politikájával —, hogy a vitás nemzetközi kérdések rendezésére néhány alkalommal tárgyaló-

asztalhoz ültek a két tömb képviselői, s a szocialista tábor erői több esetben is kompromisszumos megállapodást értek el. A nemzetközi sikerek, valamint a belső gazdasági problémák ellenére elért gazdasági eredmények az erőviszonyokat a szocializmus javára módosították.

A tárgyalt időszak végére az erőpolitika tarthatatlannak bizonyult, a békés egymás mellett élés politikája rokonszenvre talált a tőkés országok népei körében, az imperialista országok hidegháborús politikája lassan visszaszorult. A nemzetközi politikát érintő fontosabb kérdések megvitatásánál — az USA és más tőkés országok erőfeszítései ellenére — sok esetben a Szovjetunióval együtt már egyenrangú partnerként szerepelt a Kínai Népköztársaság is.

A genfi konferencia

1954. január 25. és február 18. között Molotov, Dulles, Eden és Bidault részvételével ült össze Berlinben a négy nagyhatalom külügyminiszteri értekezlete. Több fontos kérdés mellett megállapodtak abban, hogy 1954. április 26-ra nemzetközi értekezletet hívnak össze Genfben, a koreai és az indokínai kérdés rendezésére. Annak ellenére, hogy az amerikai fél ellenezte a KNK teljesjogú részvételét a genfi konferencián, mégis elfogadták a Szovjetunió ez irányú javaslatát. A KNK képviselőin kívül részt vettek a többi, érdekelt ország képviselői is.

A genfi értekezlet két szakaszban végezte munkáját. Április 26-tól június 17-ig a koreai kérdés, valamint az indokínai béke helyreállítása szerepelt a napirendi pontok között. Rövid szünet után, július 10–21-ig, folytatta munkáját a konferencia. A Kínai Népköztársaság delegációját Csou En-laj, külügyminiszter vezette.

Csou En-laj első felszólalása, amely konkrét programot javasolt az ázsiai kérdés rendezésére, és a Szovjetunió elképzeléseivel összhangban állt, eltért az érdekelt felek javaslatától. Követelte az USA agresszív cselekedeteinek beszüntetését, az ázsiai országok belügyeibe való beavatkozás megtiltását, e népek szabadságának és nemzeti jogainak biztosítását, az idegen támaszpontok felszámolását és a csapatok kivonását, Japán remilitarizálásának megtiltását, mindenfajta gazdasági blokád és korlátozás felszámolását.¹

Az USA és Dél-Korea képviselője szükségesnek tartotta, hogy Észak-Koreában választásokat tartsanak és követelte, hogy a választások idején az ENSZ képviselőinek szabad mozgásuk, szólásjoguk legyen, a kínai csapatokat viszont egy hónappal a választások megkezdése előtt vonják ki a területről. Az „ENSZ-csapatok kivonását csak megkezdeni kell, befejezni csupán akkor, ha a létrehozandó egységes kormány — az ENSZ szerint — már az egész Korea feletti ellenőrzést megvalósította.”²

A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság képviselője „egész Koreában tartandó választásokat javasolt, amelyeket egy összkoreai bizottság szervezne, és azt kívánta, hogy a választások előtti hat hónapon belül az egész koreai területről vonják ki az összes idegen csapatokat.”³ A Szovjetunió és a KNK támogatta ezt a javaslatot. A konferenciának a koreai kérdést tárgyaló szakasza azonban nem vezetett eredményre.

Az indokínai kérdés tárgyalásánál a KNK és a Szovjetunió képviselői arra törekedtek, hogy megakadályozzák az új háború kitörését és az imperialista provokációkat. Csou En-laj javasolta, hogy az ázsiai szilárd béke megőrzése érdekében a térség országai egyesítsék erőfeszítéseiket. Az országok közötti kapcsolatok alapelveiként „... a függetlenség és szuverenitás tiszteletben tartását, a vitás kérdések tárgyalások útján történő rendezését, ... egyenlőség és kölcsönös előnyök alapján a gazdasági és kulturális kapcsolatok helyreállítását és fejlesztését”⁴ javasolta.

A KNK delegációjának állásfoglalása a genfi értekezleten antiimperialista volt. Mégis egyes kérdésekben a konferencia más antiimperialista erőitől eltérő álláspontot képviselt. Nem értett egyet a VDK azon javaslatával, miszerint az ellenállási kormányok képviselőit is meg kell hívni az értekezletre. A nyugati hatalmakkal együtt azon a nézeten volt, hogy az indokínai félsziget három országban nem egyforma a helyzet, illetve problémáikat a létező helyzetnek megfelelően kell megoldani.⁵

Kína kész volt elismerni Laosz és Kambodzsa királyi kormányát, amennyiben ezen országok semlegesek maradnak, a nyugati hatalmak pedig lemondanak arról a szándékukról, hogy ott katonai bázist hozzanak létre.

Csou En-laj javasolta, hogy vonják ki a vietnami önkénteseket Laoszból és Kambodzsból, s a vietnami problémát a laoszi és kambodzsi kérdéstől elkülönítve tárgyalják. A kínai delegáció támogatta Vietnam felosztásának ügyét, sőt meggyőzte a VDK képviselőit, hogy egyezzenek bele, hogy az országot nem a 14., hanem a 16. szélességi fok mentén osszák fel.⁶ A genfi megállapodások értelmében Vietnam államot a 17. szélességi foknál választották el.

KNK javaslata ellentétben állt a vietnami nép és a haladás érdekeivel, s az ország védelmi képességének csökkenését eredményezte, a vietnami nép szabad akaratának érvényesülését akadályozta. Feltételezhető, hogy ez a koncepció, a szomszédos demokratikus ország megosztottsága arra irányult, hogy minél kedvezőbb szituációt teremtsenek Kína számára Dél-Kelet Ázsia térségben az ekkor már felszínre törő nagyhatalmi célkitűzések eléréséhez. Mindezek azonban nem homályosítják el azt a kétségtelen tényt, hogy a Szovjetunió, a KNK és a VDK együttes fellépése nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy megszülessenek az indokínai béke helyreállításáról szóló nyilatkozatok és egyezmények.⁷

A KNK genfi szereplése főbb vonalait tekintve antiimperialista, fellépése pozitívnak értékelhető és a Szovjetunió egyenrangú partnereként lép fel a nemzetközi küzdőtéren.⁸ Elősegítette az indokínai béke helyreállítását, valamint a nemzetközi feszültség enyhítését. A konferencia munkája során tapasztalt nacionalista megnyilvánulások nem veszélyeztették sem a Szovjetunió és a KNK kapcsolatait, sem a szocialista országok és a nemzetközi kommunista mozgalom egységét. Kína még mind gazdaságilag, mind nemzetközileg rászorult a szocialista világrendszer támogatására és nem volt abban a helyzetben, hogy nagyhatalmi-nacionalista törekvései érdekében számottevő lépéseket tehessen.

A genfi konferencián való részvétel lehetőséget adott arra, hogy a KNK növelje nemzetközi tekintélyét és kapcsolatot teremtsen egy sor országgal, így például Ausztráliával, Svédországgal és Finnországgal. Ezen országok képviselőivel történt genfi találkozások konkrét eredményeket is hoztak. A tanácskozás szünetelése idején Csou En-laj Indiába utazott, ellátogatott Burmába, a vietnami—kínai határon pedig Ho Si Minh-nel folytatott megbeszéléseket.

Az amerikai diplomácia törekvése ellenére nem sikerült a KNK izolálása, sőt a kínai delegáció genfi szereplése a népi Kína békeszerető politikájának ragyogó sikere volt.⁹ Sikerült szélesebb alapokra helyezni kapcsolatait, s egészében véve nemzetközi súlyának növekedését is elérte. Többek között ennek lesz egy későbbi hatása, hogy az ötvenes évek második felétől megszűnik a Kína körüli gazdasági blokád, és több tőkés országgal is kereskedelmi kapcsolatba kerül.

A genfi egyezmények értékelését a KNK vezetősége egy 1954. július 23-án, Ho Si Minh-nek küldött nyílt levélben tette meg. A megkötött egyezményekkel kapcsolatosan elégedettségét fejezte ki, melyeket úgy értékelt, mint a vietnami nép hősi harcának és ragyogó győzelmeinek eredményét. Mao Ce-tung a levélben kétoldalú együttműködést ajánlott fel a VDK vezetőinek az ázsiai és világbéke, valamint biztonság megőrzése érdekében.¹⁰

A bandungi értekezlet

1954. június 28-án jelent meg Kína és India miniszterelnökének közös nyilatkozata, melyben egyéb problémák tisztázása mellett megfogalmazták a békés egymás mellett élés öt alapelvét. A nyilatkozatban megállapították, hogy Ázsia és a világ más területein különböző társadalmi és politikai rendszerek vannak. Ha ezek az államok elfogadják és alkalmazzák a békés egymás mellett élés alapelveit és egyetlen ország sem avatkozik a másik belügyeibe, akkor e különbségek nem fogják veszélyeztetni a békét, és nem idéznek elő nemzetközi konfliktusokat.¹¹

A békés együttélés öt alapelvét rövidesen elfogadta az ázsiai országok közül Burma, Indonézia és a VDK kormánya, 1955 elejére pedig csatlakozott hozzá az ázsiai országok többsége. 1954. október 12-én közös szovjet—kínai közlemény mondta ki, hogy a béketábor mindkét nagyhatalma érre az öt elvre építi nemzetközi kapcsolatait.¹²

Az öt alapelv ilyen széles körű elfogadása alapja lehetett a kínai—indiai megbeszéléseken felvetődött békeövezet megteremtésének, valamint a bandungi értekezlet összehívásának. Csou En-laj már a genfi értekezlet záróülésén mondott beszédében rámutatott arra, hogy „... Ázsia kollektív békéjének megóvása érdekében arra van szükség, hogy Ázsia nemzetei egymással tanácskozzanak és együttműködjenek. A genfi értekezlet ily módon minden eddiginél mélyebben tudatosította Ázsiában e hatalmas földrész kollektív biztonságának eszméjét.”¹³

Az értekezlet összehívásának napját az előkészítő tanácskozáson 1955. április 18-ra jelölték ki. Napirendi pontok: a gyarmati rendszer kérdéseinek megvitatása, illetve az ázsiai és afrikai országok népeinek együttműködése a SEATO által képviselt blokktervekkel szemben. A tanácskozáson részt vettek azok az ázsiai és afrikai országok, amelyek független kormánnyal rendelkeztek.

Az USA Törökország, Irak, Pakisztán, Thaiföld, Fülöp-szigetek és Japán képviselőin keresztül bomlasztani kívánta az értekezlet szellemét, és ideológiai vitát akart szítani az egyes országok között. 1955. február 23-ra Bangkókba összehívta a SEATO országainak tanácskozását, hogy itt részletesen kidolgozzák a Bandung elleni szabotázs-akciókat.

A bandungi értekezleten 29 ázsiai és afrikai ország képviselői ülészttek, másfél milliárd ember képviseletében. A KNK-nak a konferencián részt vevő küldöttségét Csou En-laj vezette.

Az USA arra számított, hogy az egyes országok egyéni sérelmeik megoldásának követelésével mellékvágányra terelik a konferencia főbb napirendi pontjait. Csou En-laj azonban nyomatékkal hangsúlyozta, hogy „A kínai küldöttség azért jött ide, hogy az egységet keresse, nem pedig azért, hogy perlekedjék”.¹⁴ A KNK és még több ország hasonló értelmű megnyilatkozása és ennek gyakorlatban történő alkalmazása miatt az USA nem érthette el célját. Igaz, hogy a vitákat nem lehetett teljességgel kiküszöbölni, de meg tudták tartani az értekezlet eredeti jellegét, és a konferencia utolsó napján kibocsátott bandungi nyilatkozat¹⁵ erősen antiimperialista, bár kompromisszumos jellegű határozatokat tartalmazott.

A KNK delegációja itt is — éppúgy mint Genfben — gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatainak szélesítésére törekedett. Bandungban Csou En-laj nyilatkozott arról, hogy nem kíván háborúba keveredni az Egyesült Államokkal, ezért hajlandó vele tárgyalásokat folytatni a tajvani feszültség enyhítéséről. Ugyanakkor azt is leszögezte, hogy ez nem érinti a kínai nép elvi igényét arra, hogy szuverén jogáival élve, adott időben felszabadítsa Tajvant.¹⁶ Az értekezlet során folytatott diplomáciai tárgyalások eredményeként megegyezést írt alá a KNK és Indonézia képviselője,

Csou En-laj és Nasszei találkozója lerakta a Kína és Egyiptom közötti együttműködés fejlesztésének alapjait. Egy évvel később Szíriával létesített kapcsolatot a KNK.

A bandungi értekezlet után a KNK kormánya fokozva külpolitikai aktivitását, igyekezett programot kidolgozni a béke erősítése érdekében. 1955. július 30-án javasolta, hogy Ázsia és a Csendes-óceán térségének országai — köztük az USA is — kössenek kollektív békeszerződést, amely a katonai tömbök pótlására lenne hivatott. 1957. január 18-án a Szovjetunió és a KNK kormánya kinyilatkoztatta, hogy a katonai csoportosulásokat kollektív béke- és biztonsági rendszerrel kell helyettesíteni.¹⁷ A KNK kormánya fellépett továbbá egy atommentes övezet létesítése érdekében a Távols-Keleten.

Az SZKP XX. kongresszusának és a KKP VIII. kongresszusának hatása Kína külpolitikájára

Az SZKP XX. kongresszusa a nemzetközi helyzettel összefüggésben elemezte a szocialista országok belső problémáit és a kommunista világmozgalomban bekövetkezett változásokat. A kongresszus határozata megállapítja, hogy a „... nemzetközi viszonyok terén a beszámolási időszakot a nemzetközi feszültség bizonyos enyhülése, továbbá az jellemzi, hogy a nemzetközi élet küzdőterén a béke megszilárdításának reális távlatai nyíltak meg.”¹⁸ A Központi Bizottság beszámolójában olvashatjuk, hogy „... a háború óta először következett be bizonyos enyhülés a nemzetközi feszültségben.”¹⁹

A kongresszus megállapította, hogy az elmúlt időszak döntő fontosságú eseménye volt, hogy a szocializmus világrendszeré vált és az erőviszonyok a szocializmus javára tolódtak el. Ilyen körülmények között másként vetődik fel a háború és a béke kérdése, nevezetesen, reális lehetőség nyílik a világháború elkerülésére és megakadályozására. Amint azt a kongresszus hangsúlyozta: „... a háború nem végezetszerű, nem elkerülhetetlen.” Ezzel mintegy azt is jelezte, hogy a szocializmus felé való haladás lehetséges a pusztító háborúk kitörésének megakadályozásával, a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett élésének feltételei között is.

A kongresszus foglalkozott azzal a kérdéssel is, hogy a fejlett tőkés országok gazdasági életében, valamint a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változások lehetővé tették, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet békés úton valósulhasson meg ezekben az országokban.

Az SZKP kongresszusa nagy figyelmet fordított a pártélet lenini normáinak érvényesítésére. Bírálta a Sztálin körül kialakult személyi kultuszt, és előtérbe állította negatív következményeinek felszámolását.

A kongresszuson megjelent kínai küldöttséget Mao Ce-tung vezette. A kínai pártvezetés hazatérve elemezte a nemzetközi kommunista mozgalom helyzetét, a nemzetközi erőviszonyokat, és a kiadott nyilvános anyagokban helyeselte az ott kidolgozott irányvonalat. 1956 áprilisában a Zsenmin Zsipao cikket közölt „A proletárdiktatúra történelmi tapasztalatairól” címmel. A Politikai Bizottságnak ez volt az első, a XX. kongresszussal kapcsolatos állásfoglalása, és pozitívnak értékelte annak munkáját: „Mi, kínai kommunisták, mélységesen meg vagyunk győződve, hogy az SZKP XX. kongresszusán kibontakozott éles kritika után az összes aktív tényezők, melyeket bizonyos hibás politika a múltban erősen visszatartott, haladék-talanul és együttesen megmozdulnak... mi kijavítottuk hibáinkat, s ez kétségtelenül azt eredményezi majd, hogy a reakciós erőkkal szemben a béke és a szocializmus Szovjetunió vezette nagy tábora még hatalmasabbá, legyőzhetetlenné válik...”²⁰

A cikk általános elvi megfogalmazásai — például a személyi kultusz elleni küzdelemről — olyan szellemben íródtak, hogy azokat Kínára alkalmazva is lehetett érteni: „Ha valaki a figyelmét egy-egy ember cselekedeteire összpontosítja, gyakran nem veszi észre a kollektíva és a tömegek szerepét. Ezért esnek egyesek a fenntartás nélküli öndicsőítés, önistenítés vagy mások vak imádatának a hibájába.”²¹

Hasonlóképpen ítélte meg a személyi kultusz problematikáját a KKP 1956 szeptemberében összeülő VIII. kongresszusa is, sőt egészen konkrétá tette annak kínai vonatkozásait. „A személyi kultusznak mint társadalmi jelenségnek persze hosszú története volt, s így némileg visszatükröződött a mi párt- és társadalmi életünkben is. Feladatunk tehát az, hogy töretlenül érvényesítsük pártunknak azt az irányvonalát, amely elveti a személyiség túlzott előtérbe helyezését, dicsőítését, és valóban megerősítsük a vezetők és a tömegek kapcsolatát abból a célból, hogy minden területen teljesen megvalósítsuk a tömegvonalat és a párt demokratikus elveit.”²² Ennek megfelelően töröltek a párt szervezeti szabályzatából minden megállapítást, ami Mao Ce-tung eszméit mint a párt eszmei alapját említette. Helyette bekerült a szervezeti szabályzatba, hogy „Kína Kommunista Pártját tevékenységében a marxizmus—leninizmus vezérli.”²³

Mao Ce-tung kongresszusi megnyitóbeszédében nem tett említést a személyi kultusz elleni harcról. Mindössze annyit jegyzett meg, hogy „... a Szovjetunió Kommunista Pártjának nemrég megtartott XX. kongresszusán kidolgoztak sok helyes politikai irányelvet, és elítélték a párton belüli fogyatékoságokat.”²⁴

A KKP KB kongresszusi beszámolója a következőket állapította meg: a XX. kongresszus azért is jelentős, „... mert napirendre tűzte a békés egymás mellett élés és a nemzetközi együttműködés további előmozdítását, s ezzel messzemenően hozzájárult a nemzetközi feszültség enyhítéséhez.”²⁵

A békés egymás mellett élés politikájának igenlése nem frázisként hangzott el a kongresszuson. Kína — éppúgy mint a Szovjetunió — 1953-tól rugalmasabb, dinamikusabb politikájával a gyakorlatban bizonyította egyetértését ezzel a politikával. Mindemellett a Szovjetunióval és a népi demokratikus országokkal való együttműködést tartotta a legfontosabbnak. „Eddig igen nagy hasznunkra vált az, amit a Szovjetunió és a népi demokratikus országok úttörő építési tapasztalataiból, fejlett tudományából és technikájából tanultunk, s ezután is a legserényebben tanulunk kell tőlük.”²⁶ A kongresszuson megfogalmazott külpolitikai irányvonal: „Kína és a nagy Szovjetunió, valamint a többi szocialista ország egysége és barátsága... örök és megbonthatatlan. Ennek az egységnek és barátságának a további erősítése legfőbb internacionalista kötelességünk, s külpolitikánk alapja.”²⁷

A KKP VIII. kongresszusának első ülészaka tehát a marxizmus—leninizmus szellemében ülésezett és hozta határozatait, megalapozott programot dolgozott ki. Az SZKP küldöttsége nevében Mikojan szólalt fel a kongresszuson, ahol elmondta, hogy a kongresszuson elhangzott több beszámoló „... magas marxista—leninista eszmei színvonalon vetette fel és világosította meg a párt elméletének, politikájának és tevékenységének, a szocialista építés gyakorlatának, valamint a nemzetközi kommunista és munkásmozgalomnak, a nemzeti felszabadító mozgalomnak és a békeharcnak a kérdéseit.”²⁸

A KKP VIII. kongresszusának első ülészaka összességében helyesen elemezte mind a kül-, mind pedig a belpolitikai helyzetet. A felszínen a szovjet—kínai viszony is zavartalan, zökkenőmentes. 1957 novemberében, a kommunista és munkáspártok moszkvai tanácskozásán viszont már megfigyelhető, hogy a KKP nem teljes mértékben osztja az SZKP és a kommunista világmozgalom nézeteit, bizonyos mértékig attól eltérő irányvonallal jelentkezik.

A kommunista és munkáspártok 1957-es moszkvai tanácskozása

Az 1957-es moszkvai tanácskozáson jelentkeztek először nyilvánosan is a KKP és más kommunista pártok közötti nézeteltérések. Nem volt egységes vélemény például abban, hogy ez a konferencia tekinthető-e az SZKP XX. kongresszusa folytatásának, nyilatkozatba kell-e foglalni a tanácskozás történelmi jelentőségét, valamint a háború és béke, illetve a háború és a forradalom összefüggéseinek kérdésében. Mao Ce-tung az utóbbival kapcsolatban kifejtette azt a véleményét, hogy ha egy term nukleáris háború esetén „... az emberiség fele megsemmisül, még megmarad a másik fele, az imperializmus viszont teljesen megsemmisül, s az egész világon csupán szocializmus lesz, s egy fél évszázad vagy egy évszázad alatt a lakosság ismét megnövekszik, talán felénél többre is.”²⁹

November 17-én, a nemzetközi helyzetről szólva hangzott el Mao később híressé vált jelszava: „A keleti szél legyőzi a nyugati szelet.” E jelszóval a forradalom győzelmének, a kommunista világ eljövételének meggyorsítását szorgalmazta a békés egymás mellett élés elveinek realizálása helyett.

EBERT, F. ismerni véli Mao Ce-tungnak 1957. november 17-én, a moszkvai egyetemen elmondott beszédét. Ebben Mao hangsúlyozta, hogy a szocialista tábornak vezetőre van szüksége, és ez nem más, mint a Szovjetunió. Majd hozzáfűzte: Kína ugyan nagy ország, de ipara még nem elég fejlett. Nem rendelkezik szputnyikkal, a Szovjetunióban viszont már kettő van belőle. Tehát a vezetőszerp a Szovjetunió Kommunista Pártját illeti. A beszámoló a Neues Deutschland 1957. november 30-i számában jelent meg. FEJTŐ FERENC ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy Mao Ce-tung elég árnyaltan hangsúlyozta a Szovjetunió elsődlegességét. A Szovjetunió ipari és katonai erejével magyarázta azt, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom élén kell állnia. Ugyanakkor sejteni engedte azt, hogy egy napon majd Kína is a jelöltek sorába állhat.³⁰

FEJTŐ munkájában olvashatjuk továbbá, hogy a kínaiak taktikai megfontolásból helyeslik a „békés belenövés” propagálását, de az a véleményük negatívuma, hogy elernyedne a tömegek forradalmi lendülete és a kommunista pártok összekeverednének a szocialista pártokkal.³¹

A kommunista és munkáspártok tanácskozásának záróaktusaként elkészült a határozat, és szinte valamennyi résztvevő — köztük a KKP is — aláírásával igazolta annak elfogadását.

A Kínai Népköztársaság megalakulása után a KKP vezette ország magáénak vallotta a szocialista külpolitika alapelveit, és a különböző nemzetközi kérdések megvitatásánál ennek szellemében lépett fel. Az SZKP XX. kongresszusa után azonban a KKP részéről már jelentkeztek a felszínen olyan véleménybeli különbségek, melyek a későbbiekben felerősödtek.

A KKP és más kommunista pártok egységének megbomlása a tárgyalt periódusban a következő kérdésekben csúcsondott ki:

— A KKP vezetőinek első, nagyobb horderejű lépése egy 1954-ben Pekingben kiadott történelmi kézikönyv. Ez egy olyan térképet tartalmazott, melynek címe: Az imperialisták által Kínától 1848 és 1919 között elrabolt területek. Az elvesztett 19 tartomány között szovjet Közép-Ázsia területei szerepeltek az első helyen. A térképen kirajzolt határok elérték a Bajkál tavat, magukba zárták az Altáj-hegységet, a Pamír fennsík egy részét, Kelet-Kazahsztánt Pavlodarral, Szemipalatinsszkkal és Alma-Atával, majdnem az egész Kirgiz-Köztársaságot, valamint szovjet Tadzsikisztánnak az Afganisztánnal és Pakisztánnal határos vidékeit.³² A térkép megjelenését egyelőre nem követte területi követelés.

— Másik súrlódási felület a forradalom békés úton való győzelmének elmélete volt. Mao Ce-tung jelszava, „A keleti szél legyőzi a nyugati szelet”, a végső győzelem bizonyosságát, a forradalmi hitet jelképezte. A fegyveres forradalom abszolutizálásának magyarázata a KKP történelmében keresendő. A húszas évek végétől szinte szünet nélküli polgárháborúban felnövő kommunista párt saját tapasztalataiból azt a következtetést vonja le, hogy a világ más tájain is csak ezen az úton juthatnak hata-
lomhoz.

— A következő ütközési pont a békés egymás mellett élés XX. kongresszuson meghirdetett elmélete volt. A Kínai Népköztársaság 1955-ben a bandungi értekezle-
ten aláírta a békés egymás mellett élés alapelveit tartalmazó dokumentumokat. Ennek szocialista és tőkés viszonylatban nagy jelentőséget tulajdonítottak. A XX. kongresszuson meghirdetett békés együttélés politikája a stratégia nagy fontosságú része volt. Ennek keretén belül a harmadik világháború elkerülésével el lehet jutni a világforradalom győzelméhez. A kínaiak viszont csak taktikai jelentőséget tulajdo-
nítottak a világháború elkerülésének. Nézetük az volt, hogy a világháború elodáz-
ható, de el nem kerülhető, mivel az imperializmus ki fogja robbantani.

— A Mao Ce-tung köré csoportosult kínai kommunisták nem értettek teljesen egyet a személyi kultusz XX. kongresszuson megtett bírálatával. Ennek belpolitikai okai lehettek. Mao Ce-tung helyzete ugyanis sok tekintetben hasonlított Sztálinnak a Szovjetunióban betöltött szerepéhez. Ha tehát a személyi kultusz határozott elíté-
lése mellett foglaltak volna állást, Mao tekintélye nem maradt volna csorbíthatlan. Ebben az esetben valószínűleg belpolitikai problémákkal kellett volna számolni. Mindemellett Mao Ce-tung kultuszát is korlátozták valamelyest, illetve Sztálin bírá-
latának egyes elemeit is helyeselték.

Ezek a nézeteltérések az 1953—1957 közötti években csak érintőlegesen jelent-
keztek. Okainak részletesebb elemzésére csak a Szovjetunió és a többi szocialista ország kommunista pártjaival való — 1964-ben bekövetkezett — végleges szakítás után került sor. Ez a szakítás a Kínai Népköztársaság nemzetközi szerepében is alap-
vető változást hozott, aminek egyes elemei már 1953 és 1957 között is megfigyelhetők.

JEGYZETEK

1. KAPICA M. SZ.: Szovetszko-kitajszkie otnosenyija. Moszkva, 1958. 394. old.
2. Documents on International Affairs. 1954. 341—346. old. és Konferenzen und Verträge 1914—1959. II. rész IV. kötet 452—453. old. Idézi: KENDE ISTVÁN: Forró béke — hidegháború. A dip-
lomáciai kapcsolatok története 1945—1956. Kossuth, 1970. 226. old.
3. Uo.
4. Daily News Release. 1954. V. 14. 135. old. Idézi: Vnesnjaja politika i mezsdunarodnue otno-
senyija KNR 1949—1963. I. kötet. Moszkva, 1974. 95. old.
5. Daily News Release. 1954. V. 26. 256. old. és V. 28. 279. old. Idézi: Ua. 96. old.
6. Chronique de politique étrangère. Bruxelles. Vol. XIX. N 4, juillet 1966. 366. old.
Idézi: Ua. 97. old.
7. Uo.
JURKOV. SZ. G.: Pekin: novaja politika? Moszkva, 1972. 15. old., KAPICA M. SZ.: Szovetszko-
kitajszkie otnosenyija... 402. old., KAPICA M. SZ.: Kína. Három évtized, három politika. Kos-
suth, 1982. 67. old.
8. CHESNEAUX J.: China: The People's Republic 1949—1976. The Harvester Press, 1979. 69. old.
9. KAPICA M. SZ.: Szovetszko-kitajszkie otnosenyija... 394. old.
10. Daily News Release. 1954. VII. 24. 189. old.
Idézi: Vnesnjaja politika... 101. old.
11. JURKOV SZ. G.: Pekin: Novaja politika... 23. old.
12. Nemzetközi szerződések gyűjteménye 1945—1958. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1958.
209. old.

- KURDJUKOV I. V. — NYIKIFOROV V. N. — PEREVERTAJLO A. Sz.: Szovetszko-kitajszkie otnosenija 1917—1957. Szbornyik dokumentov. Moszkva, 1959. 301. old.
Izvesztijja 1954. október 12.
13. GÖMÖRI ENDRE: Ázsia-Afrika népei Bandungban. Szikra, 1955. 12. old.
 14. Uo. 31. old.
 15. Nemzetközi szerződések gyűjteménye... 242—251. old.
 16. KENDE ISTVÁN: Forró béke... 259. old.
 17. JURKOV Sz. G.: Pekin: Novaja politika... 24. old.
Pravda 1957. január 19.
 18. Az SzKP XX. kongresszusa (1956. február 14—25.). Szikra, 1956. 546. old.
 19. Uo. 33. old.
 20. DR. SZÁNTÓ GYÖRGY: Imperialista és antiimperialista stratégia. Kossuth, 1970. 63—64. old.
Szabad Nép, 1956. április 8.
 21. VÁRNAI FERENC: A maoisták útja. Kossuth, 1976. 116. old.
 22. Kína Kommunista Pártjának VIII. kongresszusa 1956. szeptember 15—27. Rövidített jegyzőkönyv. Kossuth, 1957. 130. old.
 23. Uo. 339. old.
 24. Uo. 9—10. old.
 25. Uo. 78. old.
 26. Uo. 213—214. old.
 27. Uo. 84. old.
 28. Uo. 300. old.
 29. SZUSZLOV M. A.: Az SzKP KB 1964. áprilisi plénumán tartott előadói beszéde. Népszabadság, 1964. április 7. és Társadalmi Szemle, 1964/4. 25. old.
 30. FEJTŐ F.: Chine — URSS. La fin d'une hégémonie. Les origines du grand scisme communiste 1950—1957. Plon Kiadó, 1964. 194. old.
 31. Uo. 203. old.
 32. Uo. 37. old. Itt meg kell jegyeznünk hogy PROHOROV A. szovjet szerző „K voproszu o szovetszko-kitajszkoj granicye” c. munkája (Moszkva 1975.) szintén említi az 1954-ben kiadott térképet, de ott arra nem találunk adatokat hogy a KNK a Szovjetuniótól is követelt volna területeket. Ebben a munkában a következő az imperialisták által elhódított területek szerepelnek: Mongol Népköztársaság, Korea, Vietnam, Laosz, Kambodzsa, Burma, Malájföld, Thaiföld India területének egy része a Japánhoz tartozó Rjukju-szigetek stb. Ld.: Id. mű 220. old.

INTERNATIONALE ROLLE DER VOLKSREPUBLIK CHINA ZWISCHEN 1953—1957

EDIT ÁRVA

Zwischen 1953—1957 führte die Volksrepublik China eine schon früher begonnene mit den sozialistischen Ländern abgestimmte aussenpolitische Tätigkeit. Zu dieser Zeit wurden die Initiativen der Sowjetunion an den verschiedenen internationalen Fora (Konferenz in Genf, Beratung in Bandung, XX. Kongress der KP der Sowjetunion, Konferenz der kommunistischen und Arbeiterparteien in Moskau 1957) von China unterstützt. Sein von den anderen sozialistischen Ländern abweichender Standpunkt zeigte sich aber am Ende des Zeitalters schon im Keime.

МЕЖДУНАРОДНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КИТАЙСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ В ПЕРИОД МЕЖДУ 1953-1957 ГГ.

ЕДИТ БАРАНЬНЭ АРВА

Вмежу период 1953—1957 гг. Китайская Народная Республика продолжала начатую ею внешнюю политику согласованную с другими социалистическими странами. В этот период КНР одобряла предпринятую Советским Союзом инициативу на разных международных форумах (см. Женевскую конференцию, Совещание в Бандунге, XX Съезд Коммунистической Партии Советского Союза, Московское Совещание Коммунистических и Рабочих партии в 1957 г). Однако в конце этого периода уже заметно было отдаление позиции КНР от позиции других социалистических стран.

A FŐÁLLÁSON KÍVÜL VÉGZETT TEVÉKENYSÉGEK NÉHÁNY TÁRSADALMI POLITIKAI HATÁSA

HALÁSZNÉ HETESI ERZSÉBET

Az elmúlt néhány évben mind a szocialista, mind a polgári közgazdasági irodalomban megkülönböztetett jelentőséget kapott egy új és szokatlanul nagy intenzitással terjedő gazdasági jelenség: a dolgozók által a főálláson kívül, szabadidőben végzett tevékenységek, és a hivatalos munkabéren kívül zajló jövedelem — átcsoportosulások területe. Szinte egyidőben — de eltérő körülmények között — vetődött fel a problémával való foglalkozás szükségszerűsége keleten és nyugaton egyaránt.

Az eltérő társadalmi-gazdasági viszonyok között keletkező új jelenségeknek van néhány hasonló vonásuk, de az alapvetően más termelési viszonyok között jelentkező problémáknak mások az okai és mások a megoldási lehetőségek is.

A szocialista országokban — elsősorban hazánkban — a kérdés felmerülésének a politikum és a morál volt a fő mozgatórugója. A dolgozók, amikor szabadidejük egy részét munkavégzésre feláldozzák, dönthetnek, hogy e pótlólagos befektetéseket a szocializált gazdasági szektoron belül (túlóra, mellékállás, másodállás), vagy azon kívül (kistermelés, háztáji stb.) eszközlik. De mi készteti a dolgozót arra, hogy a szabályozott, hivatalos munkaidőn túl még szabad idejében is dolgozzon? Természetesen a dolgozók magatartását számtalan tényező befolyásolja, mégis általában elmondható, hogy a munkavállalók jövedelmük növelésére hajlandók nagyobb erőfeszítéseket tenni, éspedig ott, ahol ezek a pótlólagos erőfeszítések a legjobban ellentételeződnek. A szabadidőben végzett pótlólagos tevékenységek tehát általában pótlólagos jövedelmeket eredményeznek, amelyek jelentősen módosíthatják és módosítják is az államilag szabályozott úton kialakult lakossági jövedelem-viszonyokat. Bizonyos esetekben növelhetik, más esetekben nivellálhatják a kialakult jövedelem-differenciákat. A nivelláló, egyenlősítő tendenciák velejárói voltak a szocialista társadalom fejlődésének, érvényesült az a helyes és szükséges elv, hogy a jövedelem-különbségek ne öltsenek túlzott mértéket.

Ez lehet az oka annak is, hogy a pótlólagos tevékenységek terjedésének kezdeti szakaszában jelentkező — főleg a szocialista szektoron kívül keletkező — kiugróan magas jövedelmekre reagált elsőként a társadalom. Ezeket a jövedelmeket a közvélemény igazságtalannak, méltánytalannak tekintette, amelyek sértik szocialista elosztási elveinket.

Nem véletlen, hogy a társadalom- és gazdaságpolitika a közvélemény nyomásának hatására — szintén elosztási oldalról — adminisztratív intézkedésekkel próbálta megállapítani a komoly társadalmi, morális problémákat okozó folyamatot.

Ezek az első lépések nemcsak a szocializált szektoron kívül jelentkező kiugróan magas jövedelmek visszafogására irányultak, hanem érintették a szocialista szektoron belüli pótlólagos munkavállalási lehetőségeket is. A 70-es évek közepére az ilyen jellegű melléktevékenységek az indokoltnál nagyobb mértékben szaporodtak, sok visszaélés történt, ezért született a másodállások és mellékfoglalkozások felülvizsgá-

latáról és csökkenéséről szóló rendelkezés.¹ Ugyancsak adminisztratív eszközökkel kívántuk visszafogni a szocialista gazdasági szektoron kívüli, magánjellegű tevékenységek terjedését. (Iparendéylek kiadásának, felhalmozási lehetőségeknek a korlátozása stb.)

Hamarosan kiderült azonban, hogy ezek az intézkedések szinte hatástalanok. A jövedelmek elosztását adott társadalmi-gazdasági feltételeink között lehet adminisztratív eszközökkel valamennyire egyenlősíteni, de ha az elosztást egyenlősítő törekvés nem számol megfelelően az elosztást szabályozó mögöttes viszonyokkal és magának a gazdaságnak a fejlettségével, akkor eredményei nem lesznek tartósak. Az adott viszonyok vagy az adminisztratív szabályok módosítását kényszerítik ki, vagy tovább fokozzák a nem szabályozott elosztás terjedését. Ez történt nálunk is. Az elosztási oldalon hozott intézkedések nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Rohamosan növekedett az illegális (éppen a szabályozók következtében ilyen), hallgatólagosan megtúrt tevékenységek köre, ez fokozta a jövedelmkülönbségeket főleg a szocialista és a magánszféra között, ami kiváltotta a melléktevékenységek kiterjesztésére irányuló nyomást a szocialista szektoron belül is. Nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdasági fejlődés olyan differenciált szükségleteket hívott életre, amelyek kielégítése szükségessé teszi a kiegészítő tevékenységek elismerését, akarva akaratlanul utat tört magának a kiegészítő gazdaság. Hova vezetett ez a felismerés? Elismertük, hogy a pótlólagos tevékenységek valós, társadalmilag elismert szükségleteket elégítenek ki, olyan tartós jelenségek, amelyek felszámolására való törekvés illúzió, egy lehetőség marad: szabályozottá, ellenőrizhetővé kell tenni. Ez a felismerés fordulatot hozott a kiegészítő tevékenységek megítélésében is. Felmerült az igény a termelési oldalról történő vizsgálatokra, általános véleményként fogalmazódott meg, hogy készüljön egy olyan átfogó közgazdasági tanulmány, amely reális konzekvenciák levonására ad lehetőséget. Ezzel egy etikai, morális oldalról felvetett kérdést áttettünk a gazdasági szféra területére.

A közgazdasági megközelítések sajátossága, hogy kiemeli e tevékenységek objektív gazdasági szükségszerűségét, jelentőségüket a szükségletek jobb kielégítésében, a lakossági ellátás javításában, az életszínvonal növelésében. Az elkészült elméleti munkák, empirikus felméréseken alapuló tanulmányok következményeként igen gyors és radikális gazdasági intézkedések születtek az elmúlt évben.²

Úgy tűnik azonban, hogy a termelési, közgazdasági oldalról történő megközelítéssel párhuzamosan lekerült a társadalomtudományi kutatások napirendjéről a szabadidőben végzett tevékenységek társadalmi, politikai hatásainak vizsgálata. Márpedig e jelenségek közgazdasági elemzése és megválaszolása — bár elengedhetetlen — elégtelen, ha figyelembe vesszük, hogy e gyűjtőfogalom számos olyan társadalmi és politikai problémát foglal magában, amelyek megoldása mind jelenlegi nehézségeink leküzdése, mind jövőbeli társadalmi fejlődésünk menete szempontjából égetően aktuális és szükséges.

A szabadidőben végzett tevékenységek terjedelme jóval nagyobb annál, semhogy marginális jelentőségűnek tekinthetnénk akár a lakosság ellátásában játszott szerepe, akár a lakossági jövedelmek differenciálódására, a dolgozók munkahelyi magatartására, életmódjára, életminőségére gyakorolt hatása szempontjából.

Hazai közgondolkodásunk sohasem volt mentes bizonyos fokú gazdaságcentrikusságtól. A helyzet paradox jellege éppen abban van, hogy miután egy társadalmi-politikai feszültségeket okozó jelenség gazdasági feltárása többé-kevésbé megtörtént, kezdeti gazdasági intézkedések születtek, a további társadalmi hatások vizsgálata homályba merült.

A dolgozat ezen a hiányosságon szeretne enyhíteni, amikor igen vázlatosan és

általánosan a szabadidőben végzett tevékenységek néhány társadalmi vonatkozását igyekszik jellemezni. Természetesen a feladat egyenlőre igen nehéz, kevés a tapasztalat, a hatások igen ellentmondásosak, megválaszolatlan vagy félig megválaszolt kérdések sokaságával állunk szemben.

A szabadidőben végzett tevékenységek hatása az életmódra

Amikor a közgazdaságtan a főálláson kívül végzett tevékenységek okait kutatja, arra az igen kézenfekvőnek látszó következtetésre jut, hogy az emberek jövedelmük — és ezen keresztül fogyasztásuk — növelése érdekében hajlandók hivatalos munkaidejükön túl is befektetéseket eszközölni.

Ebben a megközelítésben az embert csak mint a munkaerejével racionálisan gazdálkodó lényt tételezzük fel. Nincs azonban tiszta gazdasági racionalitás, mert az emberi szükségletek, ebből fakadóan az érdekek és a célok is összetettek, nemcsak anyagi természetűek. Csak az adott társadalmi kereteken belül értelmezhető az, hogy az ember gazdálkodik lehetőségeivel és önmagával: anyagiakkal, idejével, tudásával, érzelmeivel stb. Mindennapi tevékenységeink hierarchiáit maga a gazdasági-társadalmi élet teremti meg. Az ember eldönti, hogy mi az, ami az élete szempontjából lényeges és ezeket a hierarchia csúcsára helyezi. Ahol az emberek napi 12—14 órát dolgoznak, ott a mindennapi tevékenység csúcsán a munkatevékenység áll. A cselekvéseknek ez a hierarchikus rendszere, amelyet az emberek különböző szintű szükségleteik kielégítése céljából szerveznek, meghatározza azt, hogy hogyan élnek, azaz életük módját.

Hazánk eljutott a gazdasági fejlődésnek egy olyan szintjére, amelyen a népesség többségének — ha nem is egészének — számára az alapvető létszükségletek fedezése már nem okoz gondot. Igen lényeges kérdés azonban, hogy az elért anyagi eszközöket mire fordítjuk, az elért színvonalon milyen életmód alakul ki. Vajon a főálláson kívül végzett munkatevékenységek társadalmi-politikai hatásai egybeesnek-e hosszú távú társadalmi célkitűzéseinkkel, vagy akadályozzák, késleltetik azok megvalósulását?

A szabadidőben végzett tevékenységek hatása a jövedelemviszonyokra és a fogyasztási-struktúrára

Az anyagi javak termelésének megfelelő színvonalát biztosítani kell, s ez köznap és ideológiai értelemben egyaránt vallott célja társadalmunknak. Nem kétséges, hogy a kifejtett munka növeli az anyagi gazdaságot. Első megközelítésben tehát a pótlólagos munkavégzések a lakosság életmódjának alakulására pozitívan hatnak, hiszen az ott termelt javak, ott nyújtott szolgáltatások — s nem utolsósorban az onnan származó jövedelmek — jelentősen hozzájárulnak a kellemesebb, kulturáltabb életvitel anyagi-tárgyi feltételeinek megteremtéséhez. Az életmódot azonban nemcsak az anyagi-tárgyi feltételek színvonala határozza meg. Az életmód modelljeit végső fokon értékek, szokások, normák alakítják, az értékeszme- és normarendszerek orientálják az embereket cselekedeteikben. Ha szabadidejüket többletjövedelemért áldozzák fel, meg kell vizsgálnunk, milyen árat fizetnek ezért a többletjövedelemért és mit kapnak cserébe. A dolgozó a nagyobb jövedelem érdekében túlórázik, mellékállást vállal, fuszik stb. A több jövedelem magasabb fogyasztási szintet, életszintet tesz lehetővé. A fogyasztás azonban nem egyedüli és nem kizárólagos mértéke az

életszívnál. A kérdés az, hogy mit fogyasztanak, hogyan fogyasztják, miképpen fejlődik az ember, mint egyéniség a fogyasztás révén, bővül-e a műveltsége, látóköre? „Az életszívnál-politikának nemcsak az a feladata, hogy biztosítsa a minél teljesebb anyagi ellátást, hanem biztosítani kell a teljes emberi élet kibontakozását, az egyén és a közösség harmonikus kapcsolatának feltételeit is.”³

A kiegészítő tevékenységek jövedelem-viszonyokat módosító hatása rendkívül összetett probléma. Különböző rétegek, különböző módon és mértékben vesznek részt e pótlólagos munkavégzésben, sőt gyakori, hogy a jövedelem nem is munkából származik. Bonyolítja a helyzetet, hogy — bár igen szűk már ez a réteg — egyeseknek egyáltalán nincs lehetőségük kiegészítő jövedelmek szerzésére. Fokozzák-e a jövedelem-differenciákat vagy nivellálnak a kiegészítő jövedelmek?

— növelik a hátrányokat azon csoportoknál, amelyeknek nincs lehetőségük semmilyen formában bekapcsolódni a melléktevékenység szférájába,

— növelik a különbségeket a kiugróan magas jövedelmek,

— nivellálnak abban az esetben, ha az átlag-életszívnál elérését csak e pótlólagos jövedelem teszi lehetővé.⁴

A melléktevékenységekből származó jövedelem-módosulások abban az esetben jelentkeznek társadalmi feszültségként, ha növelik a legalacsonyabb és legmagasabb jövedelmek közötti különbséget. Kiugró jövedelmekre általában a szocializált gazdasági szektoron kívül végzett tevékenységek esetében kerül sor. Ritka az, amikor a túlórákból, másod-, illetve mellékállásokból nagyobb feszültségeket okozó jövedelemkülönbségek adódnak. A relatív jövedelmi különbségek napjainkban nem nagyobbak, mint régebben, de a magasabb jövedelműek életszívnála ma már látványosabb fogyasztási javakban nyilvánul meg. A látványosabb cikkek fogyasztását természetesen nem kell elítélni, de feltétlenül erős e fogyasztási szokásrendszer negatív szubjektív hatása, hiszen az életszívnállal való elégedetlenség érzetét keltheti az alacsonyabb jövedelműekben.

A kiugróan magas jövedelműeknél is igen eltérő azonban a jövedelem felhasználása.

A községi, falusi népesség egy részénél a gazdasági felemelkedés alapja. Nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a falusi lakosság életszívnála a városi lakossághoz közeledjék. Ugyanakkor egy bizonyos anyagi-feltételrendszer megteremtődése után értelmetlen, torz fogyasztási struktúra kialakulásához vezethet. „A belső munkakényszer elképzelhetetlen anyagi gyarapodást eredményez, ám ez a gazdagodás nem a kulturális igények kibontakozásában, hanem egyértelműen kispolgári, már-már az irracionális határát súroló fogyasztási szokásokban csapódik le.”⁵

Az értelmiségi rétegekhez tartozóknak viszonylag több idejük marad pihenésre, kulturálódásra, művelődésre, mint más rétegeknek. A magasabb jövedelmi szinteken lényegesen nagyobb összeget fordítanak a család színvonalas ellátására. „Személyes célokra fordított kiadásuk egy főre átlagosan 43 százalékkal volt több 1979-ben, mint a munkásosztályhoz tartozó családoké, és 24,1 százalékkal haladta meg a szövetkezeti parasztság háztartásainak egy főre jutó kiadását. A legjelentősebb különbségek az egészségügyre, a testápolásra, közlekedésre, hírközlésre, valamint a művelődésre, üdülésre és szórakozásra fordított kiadások tekintetében vannak.”⁶

Ezen a területen arra is kell vigyázni, hogy a többletmunka ne váljon fontosabbá a főhivatásnál, s ne vezessen az anyagi javakért folytatott öncélú hajszához. Mindkét lehetőséggel számolnunk kell és meg kell találnunk azokat a formákat és módszereket, amelyekkel e negatív jelenségek megszüntethetők.

Nagyon gyakori ugyanis, hogy szerepcsere történik a fő- és mellékfoglalkozások rendszerében.

Nem jelentéktelen tényező az anyagi javakért folytatott öncélú önkiszákmányolás sem. A pénzszerzés „circulus vitiosus”-ában gyakran negatív vonások alakulnak ki a fogyasztói mentalításban. Kibontakozik a szerzésvágy, kialakul a túlhajtott individualizmus, mely az egyéni fogyasztás bővülésében látja a lét egyik legfontosabb célját, értelmét. A fogyasztást biztosító tevékenység másodlagossá, a fogyasztás-növelés eszközévé válik.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a jövedelem növeléséért eszközölt pótlólagos munkavégzések hozzájárulnak az életszínvonal növeléséhez, megteremtik a kulturáltabb, értelmesebb élet anyagi feltételeit — ennyiben tehát pozitívnak tekinthetők, néhány „vadhajtástól” eltekintve. Ilyen vadhajtások és elitélendők azok a jövedelmek, amelyek nem munkával, hanem mondvascinált jogcímeken, mellékutakon, nyereszkesedésen alapulnak. Ezek irritálják a közvéleményt, demoralizálnak és fokozzák az amúgy is meglévő társadalmi feszültségeket. Az ilyen jellegű jövedelmek keletkezésének természetesen gátat kell szabni.

De mennyiben biztosítja a javuló anyagi feltételek megteremtésének módja a teljes emberi élet kibontakozását? Tudunk-e a kialakult feltételrendszerben valóban szocialista módon élni? Marad-e időnk pihenésre, szórakozásra, művelődésre, ha a jobb körülményeket a szabadidő egy részének feláldozásával tudjuk csak megteremteni?

A főálláson kívül végzett tevékenységek hatása a szabadidőre

Mit áldoz az egyén az anyagi létfeltételek javításáért? Szabadidejének túlnyomó részét munkával, mégpedig gyakran igen intenzív munkával tölti el. A jövedelemkiegészítő tevékenységek a lakosság jelentős rétegeitől napi 2—6 óra többletidő-ráfordítást igényelnek. „A hárommillió fizikai dolgozónak évente elszámolt túlóra és túlmunka összeje a szocialista szektorban egymillió-kétszázezer ember évi teljes munkaidejével egyenlő.”⁷ Némely számítások szerint a felsőfokú végzettségűek 15 százalékának (30 ezer fő) és a középfokú végzettségűek 8 százalékának (80 ezer fő) van másodállásból eredő jövedelme.⁸ Az elmúlt években csaknem kétszer annyi lakás épült magánérőből, mint állami erőből.⁹ A létrehozott teljesítményérték 80—100 ezer fő teljes munkaidejét kötné le. A mezőgazdaságban a pótlólagos munkaidő-ráfordítás mintegy 2,7 milliárd munkaóra, ami csaknem 10 százalékkal több, mint a mezőgazdaság szocialista szektorában ledolgozott évi munkaórák száma. Ha a munkaidő ilyen meghosszabbításához hozzávesszük azokat a terheket, amelyeket a lakosság jelentős része más okokból visel, aligha tekinthetjük a melléktevékenységek jelenlegi mértékét a szocialista életmód hosszú távú perspektívái szempontjából egyértelműen pozitívnak.

Az életmód vizsgálatának egyik módszere a népesség napi időmérlegének megfigyelése, vagyis annak vizsgálata, hogy az emberek mivel töltik el a nap 24 óráját. Természetesen a tevékenységek szerkezetébe tartozik a szabadidő eltöltésének kérdése is. Felmérések igazolják, hogy a művelődésre, kulturális tevékenységekre, üdülésre fordított idő hazánkban viszonylag alacsony. Ez az alacsony arány nem a társadalom ilyen igényeinek fejletlenségével magyarázható, hanem inkább azzal, hogy a dolgozók igen hosszú időt töltenek naponta munkával. Nem vitás, hogy a szocialista társadalom fejlődésével nőtt a szabadidő aránya. Nem mindegy azonban, hogy az emberek növekvő szabadidejüket mire fordítják. Egy napi 12—14 órát dolgozó munkás mindennapi életét elsősorban az határozza meg, hogy ennyi időt dolgozik. A munkában eltöltött idő, a munka intenzitása messzemenően megszabja azokat a lehetőségeket,

amelyeket a maradék idő, a szabadidő nyújthat. Gyakran a szabadidő csak arra elegendő, hogy a dolgozó a munka fáradtságait kipihenje. Az anyagi élet jobbá tételéért való küzdelem tulajdonképpen megfosztja az embert attól, amit a technika és a tudományos fejlődés az emberi személyiség fejlődése szempontjából nyújt: a növekvő szabadidőtől.

A hivatalos munkaidőn túl végzett tevékenységeket pozitívnak tekintettük, amennyiben az anyagi-tárgyi feltételek javítását, az életszint emelését eredményezik. Látható azonban, hogy ez együttjár egy olyan tényezővel — nevezetesen a szabadidő csökkenésével —, amely hosszú távon aligha tekinthető emberközpontú szocialista társadalmunk célkitűzésének. Éppen ezért, amikor a többletmunkákra vonatkozó gazdaságpolitikai elképzeléseinket felvázoljuk, nagyon körültekintően kell eljárunk. Semmiképpen nem járható út- és ez nemcsak gazdaságossági, hanem etikai szempontból is igaz — a melléktevékenységek adminisztratív visszaszorítása, a több és intenzívebb munkára való törekvések elfojtása. Mindenképpen elgondolkoztató azonban egy olyan feltételrendszer kidolgozása, amely lehetővé tenné, hogy a kulturáltabb életmódhoz szükséges anyagi-tárgyi feltételeket a lakosság mindinkább a normál munkaidőn belül szerzett keresetéből legyen képes biztosítani.

A főálláson kívül végzett tevékenységek hatása az értékrendekre

Említettük, hogy az életmód különböző modelljeit nemcsak az anyagi—tárgyi feltételek szabják meg, hanem a különböző értéknorma- és szokásrendszerek is befolyásolják.

Mi akkor az a szocialista életmód-modell, amelyet veszélyeztetve látunk a szabadidőben végzett tevékenységek terjedésében? A szocialista életmódra vonatkozóan nincsenek kiforrott válaszaink. „A polgári életformából indulunk ki, nincs még perspektívánk, vagy legalább valamiféle elképzelésünk arról, hogy a jólétre épülő szocialista életmód milyen legyen.”¹⁰

Az elmúlt két évtizedben társadalmunkban nyíltan jelentkeztek ellentmondások az életmódfelfogásban, különösen a tekintetben, hogy mit nevezünk szocialista életmódnak. Az életmód ilyen módon közvetlen ideológiai, politikai és erkölcsi kérdés lett. Miben különbözik az ember élete a kapitalista és a szocialista társadalomban, miben nyújt többet a szocialista társadalom az emberhez méltó életmód kialakulásához?

Az életmódot végső soron meghatározó értéknorma- és szokásrendszerek sem lehetnek mentesek a melléktevékenységek hatásaitól, ha az életmód a tevékenységek sajátos viszonyrendszereinek szintetizálása. A szocialista életmód ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy a tevékenységekben a szocialista értékrend fejeződik ki. De mit értünk szocialista értékrend alatt, kialakult-e, és ha nem, a melléktevékenységek terjedése elősegíti vagy gátolja annak kialakulását?

Az emberi értéket csak a társadalmi fejlődési folyamattól függően lehet értelmezni, és a fejlődés ellentmondásai az értékrendszerek ellentmondásaiban csapódnak le. A szocializmus kezdeti időszakának hivatalos értékrendjét a községi, emberi, társadalmi szempontok érvényesítése uralta. A lelkesedés, a fegyelem, az engedelmesség egyértelmű orientálói voltak az emberi cselekvéseknek. A reformot követő időszakban előtérbe kerültek a társadalmi célkitűzések mellett a racionális gazdaságossági szempontok is. A piaci viszonyok erősödésével megnövekszik az egyéni kezdeményezések, lehetőségek köre, az önálló döntések, a felelősségvállalás szerepe és ennek meg-

felelően fejlődik tovább a szocialista értékrend is. „... a személyes alternatívák, egyéni mozgáslehetőségek kiszélesedésével felértékelődik a tárgyi—dologi gazdagság.”¹¹

Egy olyan társadalomban, ahol a piaci viszonyok viszonylagos háttérbe szorulása sokáig akadályozta a gazdaságossági szempontok érvényesülését, ahol a hatékonyság vagy erkölcs kérdése sokáig egyértelműen az utóbbi javára dőlt el, a dologi szempontok erősödése szükségszerűen együttjár bizonyos irányvesztési tendenciákkal, zavarodottsággal az értékorientációkban.

A szocialista életmódot olyannak tartjuk, amelyre „... a közösségi önmegvalósítás mint a szocializmus alapértékének érvényesítése jellemző.”¹² Ugyanakkor „... gazdasági és társadalmi gyakorlatunk individualizmusra kényszeríti, önös érdekeinek védelmére vagy akár hajhászásra készíti, a magánéletbe szorítja be az emberek túlnyomó többségét.”¹³

Társadalmi célkitűzéseink és gazdaságossági, hatékonysági céljaink a társadalom tagjainál csapódnak le és önmagukban is konfliktus-helyzetet teremtenek az egyénben.

Segít-e az egységes szocialista értékrendszer kialakításában a különböző rétegek által különböző helyeken szabadidőben végzett tevékenység? Milyen értékeket stabilizál, milyen értékeket pusztít el, csökkenti-e az elbizonytalanodási, zaklatott tudati állapotot vagy fokozza az egyénben a konfliktusokat?

A kérdésekre lehetetlen egyértelmű válaszokat adni. Kétségtelen, hogy a munka mint értékfogalom — amely a szocializmus fejlődése során meglehetősen devalválódott és a munkaerkölcs fellazulásához vezetett — ismét igen magas helyet foglal el a társadalom értékhierarchiájában. Elfojtott energiák és képességek szabadulnak fel, fegyelmezettebb, intenzívebb munkavégzés folyik a melléktevékenységek terjesztésével. A vállalkozói magatartás társadalmi elismerése lehetőséget ad az egyéni kezdeményezések, ambíciók kihasználására.

Felfogható azonban ez az újfajta „munkaerkölcs” a pénzfétis egy sajátos változataként is, amely szerint bűn elmulasztani minden olyan munkát, amellyel pénzt lehet keresni. Ez az önhajszoláshoz vezet és negatív hatásként ítéltető meg.

A főálláson kívül folytatott keresőtevékenységek általában több közösséghez kötik a dolgozót. A túlóráz kivéve szinte valamennyi melléktevékenység más területen, más intézményi közösségi keretekben zajlik. A közösségek általában eltérő norma- és szokásrendszerek alapján működnek. (Más közeg, más elvek, más kapcsolatteremtési módszerek.) Ez új konfliktus helyzetet teremt az egyén számára. Beilleszkedik-e az új közösségbe is, hol dolgozzon jobban stb.? Mindezek a dilemmák alakítják értékrendjét, letisztítják vagy még zavarosabbá teszik azt.

Az embernek szükséglete és joga, hogy egyéni életén keresztül alakítsa, befolyásolja környezetét. Az emberi közösségek azonban általában korlátozzák az egyéni teljesítmények és képességek versenyét. Egy olyan szituációban, amely „... megfosztja értékétől, rangjától az egyéni eredményt és teljesítményt ... illetve ... a teljesítmény megítélésében háttérbe szorítja a tevékenység egyéni jellegét ... az ember elveszti a felelősségvállalásának a mindennapi munkatevékenységben rejlő lehetőségét is.”¹⁴ Ezt a konfliktust próbálják feloldani azok, akik megpróbálnak kivonulni a közösségek közül, élnék a választás lehetőségével, vállalják a felelősséget is. A gyakorlatban azonban a magánszférában utat keresők sem vállalják a közösségtől való teljes leszakadás útját és így ők is új — ha lehet még súlyosabb — konfliktushelyzetbe kerülnek. A főállás mellett magán-tevékenységet végzők csoportjának sajátossága, hogy nem szűnik meg tagjainak korábbi státusza a szocialista szférában és emellett lép új viszonyok közé. A magán- és szocialista szférában való részvétellel kétféle szerepkörbe kerül az egyén, ugyanazon személy kétféle elvárással találkozik. Az egyébként is

ellentmondásokkal küszködő egyének ez a kétféle szerep további kérdőjeleket jelent. A szocialista és a magánszféra osztozik a dolgozón, véges erejét a két területen a munkavállaló megosztva használja fel. Egyikkel sem tud teljesen azonosulni, de a fokozottabb megfelelés az egyik szerepnek szükségképpen halványítja a másikkal való azonosulást, a kétféle követelménynek csak egymás rovására tud eleget tenni. A ketős státusz azonban már rétegződési problémákat is felvet.

A főálláson kívül végzett tevékenységek hatása a társadalmi rétegződésre

Mint ismeretes társadalmunknak alig van olyan rétege, csoportja, amely valamilyen formában ne kötődne a melléktevékenységek területéhez. Fentiek azt igazolják, hogy a főálláson kívül végzett tevékenységek nagy része egyszerre több, különböző réteghez köti a dolgozót.

Társadalmunk fejlődése során, a nagymérvű társadalmi mozgások következtében jelentősen csökkentek a rétegek közötti különbségek. Közeledik egymáshoz az egyes rétegek átlagos jövedelemszínvonala, csökkennek a korábban elég jelentős fogyasztási-szerkezeti és többé-kevésbé az életmódbeli különbségek is. Az igen különböző formákban terjedő szabadidőben végzett tevékenységek azonban új jelenségeket tárnak elénk a rétegződés szempontjából is.

A társadalom szerkezetét kétféle szempontból szokták vizsgálni: az aktív keresők és a háztartások szempontjából. A háztartásokon alapuló rétegződés-vizsgálatokban korábban is megjelentek az átmeneti, vegyes rétegek. Most azonban ugyanez a jelenség intenzívebben jelentkezik az aktív keresők szempontjából is. A még nem munkás, de már nem paraszt rétegek számtalan konfliktussal küszködnek. (Beilleszkedés, hagyományok, városi élet, paraszti élet, stb.) Ma a parasztságnak és a munkás-paraszt vegyes családoknak egyértelmű érdekük fűződik a háztájijához, és emellett, ha még marad valami a szabadidejükből egyéb magánjellegű tevékenységet is folytatnak. (Pl.: építkezések.) Ezek után minek nevezzük? Parasztnak, munkásnak, kistermelőnek vagy félig ennek, félig annak? Az ipari munkásság többsége is érdekelt a saját vállalatán kívüli munkavállalás különböző formáiban. (A kistermelőknek több, mint fele nem mezőgazdasági főfoglalkozású.) Az értelmiségi rétegeknél is az egyéb munkavállalások széles skálája lehető fel. Ha rétegelemzést kívánnának végezni, ugyancsak zavarba jönnének az említett esetekben. Mitől függ, hogy ki melyik réteghez tartozik? Nem lehet megmondani, mint ahogyan azt sem mondhatjuk, hogy van társadalmunknak egy kettős-, esetleg hármas státuszú külön rétege. Megkérdőjelezhető az az általánosan elterjedt fölfogás is, miszerint a szocialista társadalom alapvető jellemzője a rétegek közti állandó fölfelé áramlás. Ma már a mellékmunka- vállalásoknál nem jelent presztizsveszteséget egy esetleg alacsonyabb rétegebe való visszalépés. A szellemi foglalkozásuk nagy része dolgozik például szabadidejében a mezőgazdaságban.

Az alapvető kérdés azonban társadalmi célkitűzéseink szempontjából az, hogy csökkenti, vagy növeli-e tendenciájában a rétegek között még meglévő különbségeket. Úgy tűnik csökkenti, hisz az egyszerre több réteghez való tartozás közelíti egymáshoz a rétegeket, bizonyos szokások megmerevedését gátolja, kicserélődhetnek életformaelemek és igények, átvehetők egyes célok, törekvések.

A jövedelmek, az életmód, a fogyasztási szerkezet szempontjából tehát egybesznek a rétegekülönbségeket csökkenteni kívánó társadalmi célunkkal.

Vannak azonban olyan csoportok — és nem ritkán éppen a leghátrányosabb helyzetű rétegek — amelyeknek semmilyen lehetőségük nincs arra, hogy valamilyen

formájában, részt vegyenek e tevékenységekben; ezek gyakran nem tudnak sem az első, sem a második szférában előrébb jutni. (Pl.: igen nehéz fizikai munkát végző segédmunkások, akik szabadidejüket kénytelenek pihenésre fordítani, ingázók, cigányság stb.) Ezeknél a csoportoknál jelentkezhet a kirekesztettség érzése, ami néha a teljes fásultsághoz, kiábrándultsághoz és igénytelenséghez vezet. A főálláson kívüli tevékenységek negatív rétegmódosító hatásai sem elhanyagolhatók, hisz kis mértékben is komoly konfliktusok forrásai lehetnek.

A főálláson kívül végzett tevékenységek néhány politikai hatása

A társadalmi feszültségek politikai feszültségeket szülhetnek. Mindazok az ellentmondások, amelyeket nagyon szűken és nagyon általánosan áttekintettünk, egyben politikai vonatkozásokat is tartalmaztak. Nem pusztán az erkölcsi, morális közérzet „borzolója”, hanem politikai életünk stabilitása is szükségessé teszi, hogy a kérdést ilyen oldalról se hagyjuk tisztázatlanul. A politikai cselekvés legfontosabb fóruma társadalmunkban a szocialista üzem, amely meghatározott szervezeti kereteket biztosít a politikai élet gyakorlására. A dolgozó elsősorban, mint a szocialista üzem tagja lép fel politikai szereplőként, vesz részt kollektív megmozdulásokban, él közéleti életet. Az egyéb politikai és társadalmi szervezetek működésének is elsődleges jelentőségű területe a szocialista nagyüzem. A dolgozó, amennyiben mellék-munkát vállal — legyen az szocializált szféra, vagy magánszféra — nemcsak munkakörét osztja el a két terület között, hanem minden cselekedete megoszlik. Vagy csak az egyik kollektívához kötődik, vagy mindkettőhöz, vagy egyikhez sem tartozik, kivonul a politikai- és közéletből. Ez elsősorban a magánszférában tevékenykedőkre jellemző. Ebben az esetben érdekei elsődlegesen nem a kollektíva sikereihez fűződnek, érzelmei nem kötik a kollektívához, nehezen jön létre a közösségi érdek, a közösség. A szocializmus embere számára különös jelentőséggel kellene bírnia a társadalmi, közéleti töltéssel bíró tevékenységeknek. Ennek akadályozója az anyagiakért folyó küzdelem elsődlegessége a tevékenységek rendszerében.

Politikai problémát jelent mindazok magatartása, akiknek gondolkodásban a kistermelés, az individualizmus, a társadalmi izoláció egyértelműen a spekulációt, a méltánytalanul magas jövedelmet testesíti meg. Bármennyire is szükségszerű közgazdasági értelemben e tevékenységek léte, azt el kell ismernünk, hogy ezek egy része ellentmond szocialista elveinknek, értékeinknek. Akik ebben csak az elvek feladását látják elfordulnak a társadalomtól, megkérdőjelezzik szocialista jellegét, nem vállalják az adózást — új értékeket, új közösségeket keresnek. (Pl.: visszatérés a valláshoz.)

Az illegális tevékenységek és jövedelmek ezen túl akadályozzák az erkölcsi és jogi normák érvényesülését, fellazítják a munkaerőkölcset.

A negatív politikai következmények mellett gyakran emlegetjük pozitívan értékelendőnek a demokratizálódási folyamatban elért hatást. Egész demokratikus fejlődésük szempontjából nagy jelentőségű, hogy a nagyobb demokrácia a kiegészítő tevékenységek területén — és itt a jogok és kötelezettségek egységéről van szó — erőteljesebbé teszi az ember igényét a munkahelyi demokrácia iránt, a vállalati szférában is kikényszeríti a demokrácia fejlesztését, ezzel meggyorsítja azokat a demokratizálódási folyamatokat, amelyeket a politikai vezetés már régóta napirendre tűzött.

Összegzés, következtetések

E rövid áttekintésből is látható, hogy amikor a főálláson kívüli tevékenységek támogatásáról vagy visszafogásáról döntünk, nagyon körültekintően kell eljárunk. Gazdasági, társadalmi és politikai szempontokat egyaránt mérlegelnünk kell. Bármilyen döntést hozunk is, valamilyen kompromisszumot kell kötnünk. Ezeknél a döntéseknél feltétlenül figyelembe kell vennünk a várható gazdasági eredmények mellett a társadalmi, politikai „költségeket” is, és fordítva, a társadalmi, politikai eredmények mellett a gazdasági árat, amelyet ezért fizetünk.

Figyelembe véve, hogy e tevékenységek terjedésével előreláthatólag hosszú távon számolnunk kell, úgy tűnik, a főálláson kívüli tevékenységek megítélésében, szabályozásban a gazdaságpolitikán és a gazdaságirányítási gyakorlaton kívül egyéb társadalomtudományi területekre is igen komoly feladatok hárulnak.

1. Mindenekelőtt külön kell választani e gyűjtőfogalom alá sorolt igen heterogén jelenségeket társadalmi-gazdasági jelentőségük, politikai, etikai konzekvenciáik, társadalmi szabályozhatóságuk szerint, és e sajátosságoknak megfelelően kell megkeresni a társadalmi cselekvés lehetséges módjait.

2. Gazdasági oldalról elsődleges fontosságú azon módszerek és eszközök keresése, amelyek lehetővé teszik a munka szerinti elosztás következetesebb érvényesítését a szocializált gazdasági szektoron belül. Ez feltételezi egy olyan keresetszabályozási rendszer kidolgozását, amely megalapozottabbá teszi a szocialista szektorok kereseti arányait. Bár a fejlődés során a morális-társadalmi tényezők hatása növekszik, ma még elsősorban az anyagi ösztönzés hatékonyabb tételében vannak óriási feladataink. Szinte évente átdolgozzuk — egyre bonyolultabbá tesszük — keresetszabályozási rendszerünket, anélkül, hogy ezen a területen számottevő eredményeket érjünk el. Bár az érdekek strukturáltságát elfogadtuk, még ma sem állíthatjuk, hogy a vállalati szervezeten belül megvolnának azok az intézményes formák — keresetek, amelyek lehetővé tennék az egyéni és csoportérdekek szembesülését, egyeztetését. Amennyiben sikerülne a szocializált szektoron belül egy igazságosabb, megalapozottabb bérezési rendszert kialakítanunk — amelyben az azonos mennyiségű és minőségű munka legalább megközelítőleg azonos díjazása megvalósulna — ez minden valószínűség szerint csökkentené a szocializált szektoron belül és kívül egyaránt jelentkező póttevékenységek ázsióját. A hatékonyabb ösztönzési rendszer a szocializált szektorban lehetővé tenné, hogy a dolgozók tevékenységüket, képességeiket, energiájukat a hivatalos munkaidőn belül hasznosítsák, s ez természetesen növelné szabadidejüket.

3. Ki kell szélesíteni, gazdagabbá, változatosabbá kell tenni a szabadidő felhasználásának lehetőségeit. A növekvő szabadidő aktív, személyiségfejlesztő felhasználásának elősegítésében a kultúra, a közművelődés területén kell további jelentős lépéseket tennünk. A korlátozott művelődési, kulturálódási lehetőségek nem hogy nem teremtik meg, nem fejlesztik, hanem egyenesen elfojtják az emberek ilyen jellegű szükségleteit, igényeit. Márpedig a szocializmus gazdasági alaptörvénye a társadalom valamennyi tagja minden oldalú fejlődésének biztosítását is magában foglalja.

4. Olyan érték- és eszmerendszer kialakulására kell törekednünk, amely lehetővé teszi az emberek számára az eligazodást a világban, amelyben nem egyértelműen az anyagi vezérlés érvényesül, amely az embereket az értelmes, értékes emberi élet megszervezésére orientálja. „Míg egyrésztől nem kényszeríthetjük rá az embereket a szocialista életmód valamiféle elképzelt utópiáját ... nem mondhatunk le arról sem, hogy ezt befolyásoljuk ... a szocializmus alapvető értékei szempontjából.”¹⁵ Nem ragaszkodhatunk egy szavakban megfogalmazott, elvont, távlati, eszmei modellhez.

A szocializmus valóságos gyakorlatából kell kiindulnunk, csak a valóságos folyamatok feltárása, elemzése teszi lehetővé e folyamatok bizonyos mértékű befolyásolását. „A szocializmus dilemmája éppen az, hogy eszmeileg kiérlelt, a konkrét feltételekkel nem — vagy nem mindig — adekvát értékrend elfogadtatására törekszik, még ki nem fejlődött társadalmi feltételek között kifejlesztett eszmék megvalósítására.”¹⁶

A hivatalos munkaidőn felül folytatott keresőtevékenységek társadalmi hatásait csak igen vázlatosan és általánosan próbáltuk felvázolni. Természetesen e hatásoknak az életmódon — jövedelmeken, fogyasztáson stb. — kívül még számtalan vonatkozása van, amelyek részletes kifejtésére a tanulmány keretei között nincs lehetőség. Pusztán arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy a társadalom morális és közérzeti problémái semmel sem elhanyagolhatóbb tényezők, mint például az önnön válságaival viaskodó gazdasági élet. Amellett, hogy nem történt meg a problémakör részletes és aprólékos feltárása, használható recepteket sem adtunk a megoldási lehetőségekre, mert ilyenek nem is léteznek.

„Nincsenek tiszta és tökéletesen elvhű, konzisztens társadalmak. Minden valóságos rendszer egymásnak ellentmondó elvek és követelmények gyakorlatias kompromisszumaira épül ... lehetetlen egy zárt, konzisztens társadalmi-gazdasági normatív elmélet megalkotása, amely ellentmondás nélkül érvényre juttatna egy politikai-etikai értékrendet és ugyanakkor biztosítaná a gazdálkodás hatékonyságát.”¹⁷

Igazán jól akkor cselekszünk, ha olyan kompromisszumokat kötünk, amelyek az egész társadalom — és nem csak a gazdaság — szempontjából legésszerűbbek és legelőnyösebbek.

Irodalom

- 1/1976. MÜM sz. r. A másodállásokra a rendelet szorosabb korlátokat állapít meg munkabér és foglalkoztatási idő tekintetében mint a mellékfoglalkozásokra.
2. 1981. évben hozott 26, 27, 28/1981. MT rendeletek, valamint a kisiparra vonatkozó 1025/1981. MT határozat.
3. JÁVORKA EDIT: A szakszervezetek szerepe az életszínvonal-politika alakításában és megvalósításában. Sokszorosítás, 1970. 15. old.
4. KOLOSI TAMÁS: Új tendenciák a társadalmi szerkezet fejlődésében. Valóság, 1980. 3. sz. 41. old.
5. Életmód és közművelődés. Társadalmi Szemle, 1982. 2. sz. 28. old.
6. Társadalomtudományi Közlemények, 1981. 3. sz. 355. old.
7. GÁBOR R. ISTVÁN: Differenciálás és ösztönözés. Figyelő, 1979. október 3.
8. KOLOSI TAMÁS: A „mellékes” nem mellékes. Élet és Irodalom, 1980. 13. sz.
9. Statisztikai Évkönyv. KSH. 1975.
10. Gazdaság, 1969. 34. sz. 11. old.
11. TÚTÓ LÁSZLÓ: A szocialista értékrend fejlődéséről. Társadalmi Szemle, 1979. 1. sz. 54—55. old.
12. Tanulmányok az életmódról. Gondolat, 1980. 27. old.
13. HANKISS ELEMÉR: I. m. 24. old.
14. HANKISS ÁGNES: A nem autentikus lét. Valóság, 1980. 4. sz. 58. old.
15. Gazdaság, 1969. 34. sz. 11. old.
16. LOSONCZI ÁGNES: Az életmód az időben, a tárgyakban és az emberekben. Gondolat, 1977. 276. old.
17. KORNAI JÁNOS: Hatékonyság és szocialista erkölcs. Valóság, 1980. 5. sz. 21. old.

INIE GESELLSCHAFTLICHE, POLITISCHE WIRKUNGEN DER TÄTIGKEIT NEBEN DEM HAUPTBERUF

ERZSÉBET H. HETESI

In den vorigen Jahren bekam die über die offizielle Arbeitszeit geleistete Tätigkeit in den sozialistischen Ländern — vor allem in unserer Heimat — eine besondere Bedeutung. In der alltäglichen Arbeit sind die Werktätigen bereit im Interesse der Zunahme am Einkommen grössere Anstrengun-

gen zu machen. Die Einkommensverhältnisse werden vor allem von diesen zusätzlichen Tätigkeiten modifiziert, dadurch üben sie auf die Lebensweise einen Einfluss. Die zusätzlichen Einnahmen gestalten auch die Struktur des Verbrauches, wirken auf die gesellschaftliche Schichtung und die Wertordnungen. Die Wirkung der zusätzlichen Tätigkeiten auf das politische Leben ist aber auch nicht gering, deshalb ist es ausser der wirtschaftlichen Beurteilung auch die Untersuchung ihrer gesellschaftlichen Wirkungen unbedingt nötig.

ОБЩЕСТВЕННОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ РАБОТЫ, ВЫПОЛНЯЕМОЙ СВЕРХ ОФИЦИАЛЬНОЙ

ЭРЖЕБЕТ ХЕТЕШИ

В последние годы в социалистических странах — особенности в Венгрии — большое значение имеет разного рода деятельность, выполняемая вне официального рабочего времени. Трудящиеся с целью увеличения своего дохода готовы делать значительные усилия в своей повседневной работе. Добавочная деятельность прежде всего изменяет материальные условия и тем влияет и на жизненные условия. Дополнительные доходы оказывают влияние и на структуру потребления, на дальнейшее расслоение общества и на категорию ценностей. Они оказывают заметное влияние и на политическую жизнь, и поэтому, кроме изучения экономического влияния дополнительной работы необходимо изучать и их общественное влияние.

A DEBRECENI ÉS SZEGEDI NÉPESEDÉSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK MÓDSZERTANI TAPASZTALATAI

KOVÁTS ZOLTÁN

A történelmi materializmus elveit alapul vevő történetkutatásunk fő figyelme a gazdasági és társadalmi viszonyokban végbemenő változások vizsgálatára irányul. E jelenségek tanulmányozása a múltból fennmaradt adatok tömegének a feltárását igényli. A népesedési folyamatoknak, mint alaptényezőknél a vizsgálata a rendszeres népszámlálások előtti időszakban az országos és megyei összeírások, a conscriptio animarumok, a dézsmajegyzékek, az adólajstromok számszerű adataira épült. Az újabb vizsgálatok a névanyag szintjéig lebontott elemzést iktatták programjukba, és ez nagyban megnövelte a kutatások munkaigényességét.¹ Az elmúlt két évtizedben a történeti demográfiai kérdésekkel foglalkozók figyelme ugyanakkor egy eddig alig kiaknázott forrás, az egyházi anyakönyv felé fordult. Az anyakönyvi adatoknak nemcsak számszerű, hanem a családok demográfiai helyzetét rekonstruáló feldolgozási módszere minden korábbinál munkaigényesebb. De ez a kutatási módszer a népesedési viszonyokról jóval megbízhatóbb és sok, eddig nem ismert részletre tud választ adni.² Ez utóbbi kutatói módszereket mind a külföldi, mind a hazai feltárásoknál eddig kisebb települések esetében munkálták ki. Különös gondot jelentett az, amikor a magyarországi helytörténeti kutatások eljutottak oda, hogy nagyobb városok népesedési múltját kívánták modern módszerekkel feltárni. A XVIII. század elején még a 4 ezer lakosú Hajdúnánás és a 16 ezer lakosú Szeged vagy a 2 ezer lakosú Csurgó és a 20 ezer lakosú Debrecen esetében nem négyszer, illetve tízszer nagyobb nehézséggel kell megküzdenni, hanem sokkal többel.

Az új, modern szemléletű kutatások aprólékos elemzésekre építenek. Hogyan lehet ezt városok, nagyobb települések esetében megvalósítani? Ilyen irányú tapasztalatokról szól a tanulmány. Mielőtt ezek kifejtésére sor kerülne, szólni kell a kutatás anyagi bázisáról. A történeti demográfia modern vizsgálati módszerei által igényelt nagy tömegű anyaggyűjtést a kutató egymaga képtelen elvégezni. Munkatársakat kell szerveznie, felkészítenie az adatfeltáró, cédulázó tevékenységhez. A munkálat ellenőrzése, irányítása, a gyűjtött anyag rendszerezése, értékelése is elég munkát ad majd. Az elmúlt években két jelentős városunk, Debrecen és Szeged tanácsa határozta el, hogy megírhatja a város történetét modern, marxista felfogásban 5—5 kötetben. E nagy feltáró munkálathoz a nem kis anyagi áldozatot meghozták ezek a tanácsok.

A történeti demográfiai kutatások eredményeit Debrecen esetében a RÁNKI GYÖRGY sorozatszerkesztő irányításával készülő II. kötetben (szerk.: RÁCZ ISTVÁN) és III. kötetben (szerk.: OROSZ ISTVÁN) Szeged esetében a KRISTÓ GYULA sorozatszerkesztő irányításával készülő II. kötetben (szerk.: FARKAS JÓZSEF), III. kötetben (szerk.: GAÁL ENDRE) és IV. kötetben (szerk.: SERFŐZŐ LAJOS) olvashatjuk majd.

A Debrecen monográfia II. és III. kötete a város történetét 1693-tól 1920-ig; a Szeged monográfia II. III. és IV. kötete a város történetét 1686-tól 1944-ig fogja át.

A népesedéstörténeti fejezetek kutatási tapasztalatait három fontosabb kérdés köré csoportosítottuk.

1. Az össznépeség

Városaink népességének nagyságáról pontos és megbízható adatokkal csak 1869. december 31-től, a modern statisztikai elvek szerint végrehajtott népszámlálástól rendelkezünk. Korábban elszórtan van néhány támpontunk. Ilyen az 1784/85. évi népösszeírás; elszórtan az egyházmegyék leírásai (schematismusok): LUDOVICUS NAGY (1828) és FÉNYES ELEK (1839) földrajzi-statisztikai munkája,³ de az ezekben közölt össznépeségi adatok éppen városainkra nézve a legkevésbé megbízhatóak. Nagy vonásokban tájékoztatnak bennünket, de településenként változó mértékben — 5—10 százalékkal, sőt egyes esetekben nagyobb — hiánnyal is számolhatunk. Ennél sokkal nehezebb kérdés, ha városaink nagyságát a török hódoltság után; a XVIII. század első felében akarjuk megbecsülni. Nehéz, de az új kutatói módszerek alkalmazásával és újabb források bekapcsolásával nem lehetetlen. E kutatói eredmény azért is értékes, mert ha a XVII. század végére, vagy a XVIII. század elejére vonatkozóan megbízható eredményre jutunk, akkor a korábbi évszázadra vagy évszázadokra is következtethetünk, amikorról e kérdés vizsgálatát segítő forrás alig maradt fenn.

Hogyan lehetett az új feltárásokkal és módszerekkel Debrecen és Szeged városok népességének nagyságát a török hódoltságot követő évtizedekben az eddigieknél pontosabban meghatározni? Eddig általában a kutatók az adóösszeírások számszerű adataira építettek. Debrecen esetében viszonylag sok adóösszeírás maradt fenn a XVII. századból. A három hatalmas érdekszféra (a török, Erdély, a királyi Magyarország) találkozásánál elhelyezkedő városnak viszonylag nagy a belső önállósága. De hiába a sok adóösszeírás, mindig fennáll az a nehezen eldönthető kérdés, hogy egy adózó háztartás mögött átlagosan hány fő népességet lehet feltételezni. Az mindig nagyon bizonytalan, hogy milyen nagy tömeg az, hány háztartás és család az, melyet valamilyen okból, elsősorban szegénysége miatt, nem írtak össze. Úgy látszik a XVII. századi adóösszeírások behatóbb vizsgálatakor, hogy a század során egyre szigorodnak az adózásba való felvétel szempontjai. Pl. 1690-től azért ugrik meg az adózók száma, mert korábban csak a „házzal bírókat” vették számba, ettől az évtől kezdve a „más házában lakó” háztartásfőket is. Ezek közül az összeírások közül „teljességét” tekintve kiemelkedik az 1707. november 17-én a Felsőjárás utcáiról (Csapó, Hatvan, Mester, Péterfia) és az Alsójárás utcáiról (Czegléd, Piac, Várad, Varga) 1708-ban készített „adóvizsgálás”.⁴ Olyan bejegyzéseket találunk az egyes adózók neve mellett, amelyek arra utalnak, hogy a legszegényebbek megadóztatására is rákényszerült a tanács a Rákóczi-szabadságharc körülményei között. Példaként idézzük az 1708. évi adóösszeírásból a „más házában lakó” Szabó családnevű bejegyzéseiket:

Szabó János fiával (74. sz.) Piac u. 4 Ft „hegyközi nyomorult, szemeivel alkalmatlan a fizetésre”

Szabó Mihály (394. sz.) Czegléd u. 1 Ft „medicus”

Szabó Mihály (191. sz.) Varga u. 1 Ft „rab ember”

Szabó Mihály (49. sz.) Várad u. 1 Ft „Tótiné cigány asszony lakója”

Szabó Mihályné (33. sz.) Czeglédi u. 3 Ft „sínlődő”.

Szabó Miklós (515. sz.) Czeglédi u. 2 Ft „3 gyermekkel maradt gyámoltalanul”

Az egész anyagban sok utalást találunk a háztartásfők szegénységére, elesett állapotára. „Miserabilis” a leggyakoribb bejegyzés, de a körülményeket pontosabban is megjelölik. „Sínlődő beteg asszony”, „nyomorult, maga és felesége is kórságos”, „újlaki rab volt”, „igen nyomorult, fagyott ember”, „igen nyomorult, az utcabelieknek furulyáz”. A bejegyzések szerint igen elesettek, mégis az adójukat csak ritkán engedik el: „vak koldus, a bíró úr elengedte”, „erdélyi bujdosó, bíró úr elengedte”, „jó bizonysgot tevén felőle, a N. Tanács elengedte”.

Ilyen összeírás láttán látszólag joggal tételezheti fel a kutató, hogy ebben már „mindenki” benne van, s lehet alkalmazni az „5”-ös szorzószámot (családok átlagos nagysága), s így megkapjuk a város valószínű össznépességét. Még 1975-ben is így dolgozik NAGY LAJOS, Budapest története III. kötetének írója! Nem is csoda, hogy Debrecen és más városok népességét a XVIII. század elején alulbecsüli, Debrecen összlakosságát 1720 táján (!) 7—10 ezerre teszi.⁵ Nála azért téves a számítás, mert egy olyan országos adóösszeírásra (1720) épít, amelynek elkészületekor mind az összeíró nemesi biztosoknak, mind az összeírt falvak, városok jobbágyainak és polgárainak egyaránt érdekük volt, hogy csak a módosabb, adóterheket bíró jobbágyok és polgárok neve kerüljön be a jegyzékbe, mert ez országos adó kivetését, elosztását szolgáló felmérés volt. E forrás mélyreható kritikáját DÁVID ZOLTÁN már 1957-ben elvégezte.⁶ Azóta több elemzés alátámasztotta DÁVID forráskritikai észrevételeit, sőt tovább vitte következtetéseit, sok helytörténeti munka mégsem vesz erről tudomást.

Debrecen kutatásában először is a legtöbb adózó háztartást feltüntető összeírást (1707/8) vettük alapul, majd kigyűjtöttük az adózók neveit a főbb adatokkal együtt. A korábbi kutatói tapasztalat már megmutatta, ha csak az egymás után következő évek adóösszeírásainak névanyagát vetjük is egybe, már akkor is feltárul, hogy az adózásba való felvétel milyen esetleges. Azok mellett, akiket rendszeresen megadóztatnak, tekintélyes azoknak a háztartásfőknek a száma, akik hol szerepelnek, hol nem az adóösszeírásban. Most nem ezt a módszert alkalmaztuk a valóság jobb megközelítése érdekében, mert volt egy más jellegű forrás, az egyházi anyakönyv, amelynek névanyagát egybevehettük az adóösszeírásában felsoroltakéval. Így próbáltuk a népességszámításunk alapját képező adóösszeírásnak a kritikáját adni, hogy majd megfelelő módon használjuk fel.

A legrégebbiről fennmaradt református anyakönyv keresztelési és házasságkötési bejegyzései 1703. január 22-én kezdődnek.⁷ A római katolikus népesség még nem számottevő a városban (1—2%), legrégebb anyakönyvük vezetése 1710-ben kezdődik.⁸ A református anyakönyvből a kereszteltek szüleinek és a házasságra lépőknek a nevét 1708. december 31-ig gyűjtöttük ki, mert 1709-ben és 1710-ben az igen sok áldozatot szedő pestisjárvány idején az anyakönyvet hónapokig nem vezették, s amelyek hónapban találunk is bejegyzéseket, azok is kis számúak a korábbi évekhez képest.

Az adóösszeírások névanyagát egybevetve az anyakönyvek névanyagával megelpeve tapasztaltuk, hogy az adóösszeírásokhoz képest még 1203 család létéről szerzettünk tudomást. Azon nem csodálkoztunk, hogy az anyakönyvhöz képest az adóösszeírásokban még 1861 családról van adatunk, mert az anyakönyvi feldolgozásunk időhatárai meglehetősen szűkek voltak (1703—1708), s lehetett olyan család, amelyikben ebben az időszakban sem keresztelés, sem házasságkötés nem történt, de az is lehet, hogy akkor következett be a családi esemény, amikor a különböző veszedelmek elől megfutottak a városból.

A teljesnek vélt 1707/8. évi adóösszeíráshoz képest, amelyikben a város legszegényebbjait is oly gondosan összeírták, az anyakönyvben talált 1203 család között kevés volt az új családnév. Az adóösszeírásban fel nem vettek zöme az adózó ház-

tartásfővel együtt élő nős vagy férjezett családtag volt, akiről az anyakönyvből szereztünk tudomást, amikor gyermekét keresztelni vitte, vagy házasságra lépett. Tehát, ha az adóösszeírásokat vesszük alapul a települések össznépségének megközelítésénél, nemcsak a szegényebbek, a valamilyen oknál fogva az adózástól mentesülő háztartásfők arányát kell megbecsülni, hanem *számolni kell azzal is, hogy a XVIII. század elején még sok az együtt élő család, a nagycsalád.*

Az 1707/8. évi adóösszeírásban, valamint a református egyházi anyakönyvben (1703—1708) előforduló családnevek egybevetése után megállapítható, hogy Debrecenben a XVIII. század első évtizedében legalább 4400 család élt. Az újabb feltárások szerint e korban a családok átlagos nagysága a 4—5 főt nem lépi túl.⁹ Itt a mai értelemben vett család — szülő gyermekeivel — átlagos nagyságáról van szó. Sok gyermek született ugyan, de nagy volt a csecsemő- és gyermekhalandóság, kevés gyermek maradt életben. De általában is a rossz halandósági viszonyok miatt sok volt a töredékcsalád, ezért ilyen alacsony a családok átlagos nagysága. 4,5-es átlagos családnagysággal számolva az állapítható meg, hogy *Debrecen népessége a XVIII. század első évtizedében legalább 20 ezer főre tehető.* Azért „legalább”, mert ha az adóösszeírásokhoz képest 37,3%-kal több „új” családot lehetett találni az anyakönyvben, valamint ha az anyakönyvhöz képest 72,9%-kal több a családok száma az adóösszeírásokban, akkor joggal lehet feltételezni, hogy élhettek olyan családok is a városban, amelyek az általunk vizsgált két forrás egyikében sem említődnek.

Szeged népesedéstörténeti kutatásánál is igyekeztünk a névanyag elemzésén nyugvó kutatási módszert alkalmazni. Itt más problémák merültek fel, más módszer kialakítására volt szükség. Az egyik — jelentős — probléma az volt, hogy az 1541-ben török hódoltság alá került Szeged városának a XVII. századból nem maradt fenn háztartásonkénti, név szerinti adóösszeírása. Egy töredékes összeírás maradt csak 1620 tájáról.¹⁰ A XVI. századból ugyanakkor fennmaradt 3 gazdag névanyagot tartalmazó összeírás. 1522-ben a bécsi püspökség részére beszedett egyházi tizedről készült egy igen részletes lajstrom, mely utcánként, házanként tünteti fel az adózók családi és keresztnevét.¹¹ A másik kettő már török adóösszeírás, defter. Az egyiket, az 1548-ra keltezhető nemrégiben adta ki Vass Előd.¹² A másik keltezése pontos, 1578-ból való.¹³ Mindkét török defter adózó háztartásonként veszi számba a népességet, az adózóknál a nős és nőtlen férfiakat is feltünteti. E három összeírás alapot ad a város XVI. századi össznépségének megállapításához, de nincs felhasználható adóösszeírásunk a XVII. századból.

A XVII. századból azonban fennmaradt egy olyan forrás Szegeden, ami a maga nemében egyedülálló: a római katolikusok anyakönyvét az Alsóvároson 1663-tól vezetik. A török hódoltság területéről általában alig maradt fenn anyakönyv, az is református, és inkább az észak-magyarországi részeken. A római katolikus anyakönyv jelentőségére — demográfiai szempontból — Horváth Róbert hívta fel nemrégiben a figyelmet.¹⁴ A Szeged-Alsóvároson vezetett anyakönyv névanyagát feldolgoztuk 1663-tól 1699. december 31-ig.¹⁵ E névanyagot (kereszteltek szülei és a házasságra lépők) egybevetettük az említett XVI. századi forrásokban fellelhető névanyaggal. A családnevek 65—70 százaléka megegyezést mutatott. E módszerrel azt lehetett bizonyítani, hogy a népesség nagyobb tömege — a megpróbáltatások ellenére — folyamatosan lakta a várost. A kereszteltek számából és más összefüggésekből arra lehet következtetni, hogy a XVI. században megállapítható népességhez képest e khász (szultáni) városban még kismérvű gyarapodással is számolhatunk a XVII. században. Az anyag elemzése még folyamatban van, a kutatás mostani szakaszában úgy látszik, hogy *Szeged városának össznépsége a török uralom megszűnte utáni évtizedben és a XVIII. század elején 16 ezer körül volt.*

Különösen Debrecen, de Szeged esetében is a névanyag szintjéig történő adatfeltárással jól lehetett bizonyítani, hogy a török hódoltságot e két városban viszonylag jelentős számú népesség vészelte át. A történetírásunkat mindeddig zavaró két jelentős ellentmondás feloldását segítik ezek az elemzések. Egyik az, hogy történetírásunk igen gondosan kimunkálta a XIX. század óta: milyen mértékben vetette vissza a magyar gazdasági élet fejlődését a török hódoltság, ami igaz is, de ugyanakkor hatalmas népességpusztulásról, elnéptelenedésről írtak a török hódoltság egész területén. Újabban e korszak jeles ismerője, WELLMANN IMRE vette számba, hogy milyen pusztulás érte az országot a „felszabadító háborúk” során és a Rákóczi-szabadságharc idején.¹⁶ Az ellentmondás abban van, hogy ezen a török hódoltsági területen él a mai Magyarország népességének majd háromnegyede, ott van Magyarország, ahol a török hódoltság volt. — A másik ellentmondás, amelyet mind a mai napig nem oldott fel történetírásunk, az az, hogyan is növekedett az elpusztított ország népessége az első népösszeírás idejére, 1784/85-re 8 és fél millióra. DÁVID ZOLTÁN az 1715—20. évi országos összeírás újraértékelésekor az ország népességét az összeírás idején 4 millióra teszi.¹⁷ Azt igen jól megközelíti, hogy a XVIII. század elejétől a beköltözők száma természetes szaporodásukkal együtt 1 millióra tehető az első népösszeírásig. De még mindig rejtélyes, hogy a 4 milliós tömeg hogyan növekedhetett 7 és fél millióra, amikor tudjuk, hogy 1708-tól 1711-ig, majd 1738-tól 1743-ig hatalmas pestisjárvány pusztított. Az utóbbiról már igen pontos adataink vannak. Az ország egyes területein 20—30%-a is elpusztult a népességnek.¹⁸ Az 1739-es pestis Debrecenben is több mint 8 ezer áldozatot szedett. E két nagy járvány miatt a XVIII. század első felében természetes szaporodásból eredő népességnövekedésre nem számíthatunk. A XVIII. század második felében is kismérvű a természetes szaporodás (évi 5—8 ezrelék), mert az állandóan jelen levő fertőző betegségek (himlő, vérhas, torokgyík, tuberkulózis, vörheny) mind a gyermekek, mind a felnőttek körében egyaránt pusztítottak. Ebből fakad az az ellentmondás, hogy ha alacsony a természetes szaporodás mértéke a XVIII. században, akkor hogyan áll elő a XVIII. század elejétől 1784/85-ig a 3 és fél milliós népességtöbblet.

Az ellentmondások feloldása irányába mutat az új kutatási módszerekkel elért eredmény, mely szerint a török hódoltság idején és után a városokban, így Debrecenben és Szegeden, nagyobb tömegű népesség élt, mint ahogy ezt eddig feltételezték.

2. A népességfejlődés folyamata

Az előző fejezetben bemutatott elemzési módszerrel viszonylag biztos támpontot nyertünk népesedéskutatásainkhoz. Ez a módszer igen munkaigényes, nem alkalmazhatjuk évtizedről évtizedre. A népességfejlődés folyamatának bemutatására, megértésére igen jól felhasználhatók — megfelelő forráskritikával — az egyházi anyakönyvekből kigyűjíthető adatok.

A házasságkötések száma évről évre nagy ingadozást mutat. Szűkös, rossz termésű esztendőkből — nem is beszélve: harcok idején — kevesebben lépnek házasságra, ha a termés jobb, többen. Egy-egy járvány után — az özvegyülések nagy száma miatt — sokan kötnek házasságot, majd fokozatosan csökken a számuk. A házasságkötők számának tízéves átlaga évtizedről évtizedre már mond valamit a település népességfejlődéséről, de ennél megbízhatóbb, ha a keresztelések számának növekedését vizsgáljuk. A házasságkötési anyakönyv abban a kérdésben jó forrásunk, hogy nagy pontossággal tájékoztat bennünket arról, mely településekkel tartanak kapcsolatot, a városok vonzásköre meddig terjed, s az milyen intenzitású. E kérdé-

sekre az exogám házasságkötések elemzése alapján lehetett következtetni abból, hogy az idegenből jött menyasszony vagy vőlegény származási helyét rendszereztük.

A *keresztelési anyakönyv* adatai jelentik a legfontosabb bázist a népességfejlődés folyamatának feltárásához. Évről évre itt is tapasztalunk kisebb hullámzást, így ez esetben is jó tízéves átlagokkal számolni.

A legfontosabb kérdés az, hogy a keresztelések száma mennyiben fedi a születések számát. Ebben az időben ugyan az egyházi befolyás nagy, általában a gyermekét keresztelni mindenki elvitte, de nem mindegy, hogy a szülés után mennyi idővel. Itt van az egyik hibalehetőség, hogy a pár órát vagy néhány napot élt csecsemők anyakönyvezése néha elmaradhatott. Debrecen esetében különösen kell ezzel számolnunk, mert az anyakönyvi bejegyzések tanúsága szerint csak egy alkalommal, a gyülekezet előtt kereszteltek. Legalábbis az anyakönyvezést vezető lelkipásztor bejegyzései 1766. június 20-ig csak hetente egyszer történtek. Ezután már napról napra következnek az adatok. A következő fejezetben ismertetett családrekonstrukciós módszerrel megállapítottuk, hogy a keresztelési anyakönyvezés hiányosságai 1766-ig az 5%-ot nem lépik túl, 1766-tól pedig a hiányosság 1 százalék körüli. — Természetesen a másik hibalehetőség az, ha valamilyen oknál fogva hosszabb, rövidebb időre megszakad az anyakönyvezés. Egy ilyen időszakra — Debrecen esetében — már utaltunk: ez az 1709-es pestis ideje. — A Szeged-Alsóvároson anyakönyvezettek száma 1703-ban csökken, majd 1704-ben teljesen hiányoznak, s 1705-ben is csak májustól találunk elvétve bejegyzéseket. Ebben az időszakban ostromolja Rákóczi a Habsburgok kezén levő várat. 1709-ben januártól júliusig nincs bejegyzés, azután is csak szórványosan. A pestis népességpusztító hatása még ebben is megmutatkozik. A pestis után találunk valami bizonytalanságot az anyakönyvezésben. Egyre kevesebb kereszteltet jegyeznek be, 1726 októberében befejeződik itt az anyakönyvezés. E bizonytalanságnak a fő magyarázata az, hogy 1713-tól a Belvárosban (Palánk) vezetik az anyakönyvet.

Nemcsak a pestis vagy az anyakönyvezés áthelyeződése okozhat zavarokat. Debrecenben prédikátorváltozással (haláleset) magyarazzuk legtöbb esetben, hogy egy-két hónapig nincs anyakönyvezés. Ezeket a kimaradt hónapokat az évi átlagok kiszámításában feltétlenül figyelembe kell venni. Pl. a debreceni keresztelési anyakönyvben 1703-tól 1709-ig 25 hónap; az 1710-es évtizedben 23 hónap; 1720-tól 29-ig 11 hónap, s az 1730-as évtizedben 1 hónap hiányzott vagy hiányos volt. A továbbiakban az anyakönyv vezetése folyamatosnak tekinthető. — Szegeden 1714 után hónapok kimaradásával nem találkoztunk.

Az egy évre jutó keresztelések száma így alakul a XVIII. században:¹⁹

Évtized	Debrecen	Szeged
1703-1709	724	—
1710—1719	517	412 (1717, 1718)
1720—1729	886	563
1730—1739	961	638
1740—1749	961	719
1750—1759	946	778
1760—1769	1038	881
1770—1779	1222	987
1780—1789	1340	1089
1790—1799	1357	1174

A fennmaradt anyakönyvi adatok azt mutatják, hogy a keresztelesek számának évi átlaga többnyire évtizedről évtizedre lassan emelkedik mind Debrecenben, mind Szegeden. Ez nagyon kifejezően mutatja a városok népességfejlődését. Amíg a születéskorlátozás valamilyen formája el nem kezdődik, addig a keresztelesek száma és a város össznépsége között szoros összefüggés tapasztalható.

(Debrecenben a római katolikus keresztelek számát 1720-tól vettük figyelembe; Szegeden ugyan találunk szórványosan 1727-től görögkeleti (szerb) kereszteleési bejegyzéseket, de ezek utólagos feljegyzéseknek látszanak, az anyakönyv rendszeres vezetése 1742-től kezdődik. Ebben az évtizedben átlagosan évente 52 gyermeket kereszteltek.)

Az igen gondosan kimunkált XVIII. század eleji össznépségszámításokra támaszkodva megállapíthatóvá vált, hogy ebben az időszakban *az ezer lakosra jutó születések felső határa 45, az alsó határa 40 mindkét városban*. Több más tanulmány adatainak elemzése is arra mutat, hogy erre a korszakra ezek az arányok a jellemzőek.²⁰ Természetesen ez régóta lakott településekre vonatkozik, ahol az idősebb generáció is ott él, új településekben lényegesen magasabb lehet a születési arány 40—45-nél.

Várostörténeti kutatásunkkor ugyanígy kigyűjtöttük a *halotti anyakönyv* adatait évtizedről évtizedre. Ezekből is tapasztaltuk, hogy bizonyos — a kereszteleési anyakönyvezésnél is nagyobb — hiányokra kell számítanunk. Erre a következtetésre a következő fejezetben bemutatott ún. családrekonstrukciós módszer segítségével jutottunk.

A halotti anyakönyvezés hiányosságainak figyelembevételével lehetett csak a természetes szaporodás mértékét a valóságnak megfelelően jól megközelíteni. — Mind Debrecen, mind Szeged esetében évtizedről évtizedre haladva követtük nyomon a természetes szaporodásból vagy fogyásból adódó népességváltozást, valamint az elvagy odavándorlás mértékét, s így évtizedről évtizedre megadtuk a városok össznépségének nagyságát. Adatsoraink elemzése mindkét város esetében azt mutatta, hogy az 1784/85. évi első népösszeírás adataihoz képest hozzávetőlegesen 15%-kal nagyobb népességük volt. Az is elgondolkoztató, hogy már a két évvel később végrehajtott népösszeírás *rectificatio* is átlagosan 5 *százalékos* növekedést mutat azokon a településeken, ahonnan ezek az adatok fennmaradtak.²¹ Elemzésünkéből kitűnik, hogy a XVIII. század második felében csak 5—8 *ezrelékes* népességnövekedés lehetséges természetes szaporodás útján. Az 1786/87-es pótlás, *rectificatio* sem lehet teljes. Ezt azzal magyarázzuk, hogy a nagyobb városokban a népességet még katonai segédlettel sem tudták megfelelően számba venni az összeírók. Véleményünk szerint e magasabb hibaszázaléknak az oka városaink esetében az is lehetett, hogy ekkor kezdett megindulni a tanyásodás; ennek első formája, hogy a nagyhatárú városok külső területein a pásztorok foglalnak szállást. E népesség számbavétele bizonyára elmaradhatott. Nemrégiben az 1784/85-ös népösszeírás hiányosságaira más okok felsorakoztatásával (nemesség ellenállása, falvak, települések kimaradása) WELLMANN IMRE hívta fel a figyelmet, ő is említi, hogy a praediumokon, a pusztákon élők számbavétele a leghiányosabb.²² A mi kutatásunk is ezt támasztotta alá.

Az anyakönyvi adatok felhasználásával, a forráskritikai eredmények figyelembevételével megtett kiegészítések után a népességfejlődés folyamatáról kialakul egy kép, amelyből kitűnik a nagy járványok hatása, valamint az, hogy mikor, milyen mértékben vonzza a népességet a város, mikor és milyen mértékben történik a népesség-kirajzása. Az anyakönyvi adatok alapján viszonylag egzaktan, bizonyos határértékek között lehetett a népesedési folyamatot jellemezni.

3. A népességfejlődés belső összefüggései

A demográfiai viszonyok részleteikben való megismerését szolgálja a francia történeti demográfusok által kimunkált ún. *családrekonstrukciós kutatási módszer*. Első ilyen kézikönyvüket 1956-ban jelentették meg, ennek bővített, javított kiadását 1965-ben.²³ A módszernek az a lényege, hogy az anyakönyvekből kigyűjtjük családnevenként a házasságkötési, keresztelési és halálozási adatokat. Ezekből rekonstruáljuk egy—egy család demográfiai helyzetét, így az összesítő ívek alapján igen sokféle elemzés végezhető el. A módszer részletes leírása, valamint első magyarországi alkalmazása már 1962-ben megtörtént.²⁴

A Somogy megyei Csurgó község demográfiai viszonyainak családrekonstrukciós módszerrel végzett elemzése óta csak két ormánsági kisközség (Besence és Vajszló), a Vas megyei Velem, valamint Hajdúnánás mezőváros viszonyairól közöltek olyan tanulmányt, amelyben ezt a módszert alkalmazták. Erre a bevezető részben már utaltunk.

A módszer terjedését, alkalmazását Magyarországon rendkívüli munkaigényessége mellett az nehezíti meg, hogy az *anyakönyvezés csak fokozatosan válik pontossá*. Magyarországon a legrégebb római katolikus anyakönyv Kőszegen található, melyet 1633-tól vezettek. A reformátusoknál néhány évtizeddel később kezdődhetett az anyakönyvezés. Gyöngyösön 1654-től, Sárospatakon 1663-tól, Kisvárdán 1666-tól maradt fenn anyakönyv. Általában gondosak a keresztelési bejegyzések, az elveszületések számát jól tükrözik. A reformátusoknál a hetente egyszeri, a gyülekezet előtti keresztelés szokása miatt már bizonyos kieséssel kell számolni. Mindkét felekezetenél a halottak anyakönyvezésében mutatkozik hiányosság, tapasztalataink szerint a csecsemők, a gyermekek és a szegények elhalálozásáról szóló bejegyzések hiányosak. A családi összesítő ívek értékelését az is nehezíti, hogy az exogám házasságok egy részét más faluban kötötték. Mindezt tetézi, hogy a XVIII. század első felében, de még a második felében is, nagy a népesség mozgása Magyarországon.

Hogyan lehetne a családrekonstrukciós módszert nagyobb városok demográfiai viszonyainak jellemzésére felhasználni? Erre még nemzetközi példa sincs, hiszen a módszert kidolgozó országban, Franciaországban is csak kisebb településekről készültek beható elemzések.²⁵ Városok esetében csak a véletlen reprezentációs módszer, a képviseleti minta alkalmazásának valamelyik formája jöhet számításba. Lényegében már eddig is ezt alkalmazták a magyarországi kutatók falvak esetében. De míg a Csurgón kiválasztott 9 családnév átfogta a település népességének 20—25%-át, addig a véletlen reprezentációval kiválasztott 19 debreceni vagy 13 szegedi családnevet viselőik, illetve e családban élők a város népességének csak 2%-át teszik ki. Debrecenből így is, amikor csak a XVIII. századi viszonyokat vizsgáltuk, több mint ezer családról nyertünk adatokat; Szeged esetében, amikor a XVIII. század utolsó évtizedének és a XIX. század első felének viszonyait vizsgáltuk, az elemzésnél több mint 700 családi összesítő ív állt rendelkezésünkre. A demográfiai kérdések sokféleségét így is minden eddiginél jobban jellemzi még a 2%-os reprezentatív felmérés is.

Az előző fejezetben többször utaltunk rá, hogy a családrekonstrukció módszerének segítségével derült fény a keresztelési és halotti anyakönyvezés hiányaira. E módszer segítségével 60—80 összefüggésben lehet vizsgálni a demográfiai viszonyokat. Sajnos azt tapasztaltuk, hogy a magyarországi anyakönyvezési gyakorlatnak a korábban már ismertetett hiányai miatt igen sok családi összesítő ívünk nem felelt meg annak a kritériumnak, amelynek alapján megbízható következtetéseket lehetne levonni. Az elmúlt években csak néhány fontosabb mutató kimunkálására került sor. A konkrét eredmények, a valószínű hibahatárok ismertetésére most nem nyílik lehe-

tőségünk. Az eddig kimunkált összefüggések a következők: az első, a második és a további házasságkötések aránya (a magas halandóság miatt igen nagy az újránházásodók aránya); családok az élveszületett gyermekek száma szerint figyelemmel a házasságkötésekre; élveszületett gyermekek száma a születési sorrend szerint; élveszületett gyermekek száma családonként, ha az anya a termékenységi időszak egészét házasságban tölti és ha nem; az anyák átlagos életkora az utolsó szüléskor különböző csoportosításban; a csecsemő- és gyermekhalandóság mértéke; a vizsgált népességet egy populációnak, egy közösségnek tekintve igyekeztünk meghatározni egyes időszakokban a bruttó és a nettó reprodukció mértékét.

A családrekonstrukciós módszerrel végzett kutatásainkból az a következtetés vonható le, hogy e módszer alkalmazására Magyarországon is lehetőség nyílik, bár az eredmények hibahatárai itt nagyobbak; de ez a járható út ahhoz, hogy múltbeli demográfiai viszonyainkról a mostaninál színesebb, valóságshűbb képünk legyen. Ehhez azonban még évtizedek munkájára van szükség.

JEGYZETEK

1. DÁVID ZOLTÁN: Hajdúdorog népesedéstörténete. = Hajdúdorog története. Szerk.: KOMORÓCZY GYÖRGY, Gyula, 1970. 41—78. p.
DÁVID ZOLTÁN: Sarkad népesedéstörténete. = Tanulmányok Sarkad múltjából. Szerk.: KOMORÓCZY GYÖRGY, Sarkad, 1971? 277—297. p.
DÁVID ZOLTÁN: Hajdúhadház népesedéstörténete. = Hajdúhadház múltja és jelene. Szerk.: KOMORÓCZY GYÖRGY, Gyula, 1972. 73—111. p.
KOVÁTS ZOLTÁN: A népesség. = Hajdúnánás története. Szerk.: RÁCZ ISTVÁN, Hajdúnánás, 1973. 32—86. p.
SÁRKÖZI ZOLTÁN: Mezőkövesd története (1275—1918) = Mezőkövesd város monográfiája. Szerk.: SÁRKÖZI ZOLTÁN és SÁNDOR ISTVÁN, Mezőkövesd, 1975. 39—173. p.
JÁROLI JÓZSEF: Gyoma népesedéstörténete az újratelepítéstől 1895-ig. = Gyomai Tanulmányok. Szerk.: SZABÓ FERENC, Gyoma, 1977. 327—356. p.
VARGA GYULA: Egy falu az országban (Kismarja életrajza a felszabadulásig. Debrecen, 1978. 291. p.
DÁVID ZOLTÁN: Hajdúszoboszló népesedéstörténete. = Hajdúszoboszló monográfiája. Szerk.: DANKÓ IMRE, Hajdúszoboszló, 1975. 187—254. p.
MOLNÁR AMBRUS: Szeghalom újjáéledése a török hódoltság után: A község újratepedése a Rákóczi-szabadságharc után. = Szeghalom. Történelmi, néprajzi és földrajzi tanulmányok. Szerk.: MIKLYA JENŐ és SZABÓ FERENC, Szeghalom, 1979. 129—161. p.
KOVÁTS ZOLTÁN: A népesség története. = Berettyóújfalu története. Szerk.: VARGA GYULA, Berettyóújfalu, 1981. 141—197. p.
2. KOVÁTS ZOLTÁN — Cs. TÓTH PÉTER: Csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai (1720—1950) = Történeti Statisztikai Évkönyv 1961—1962. Szerk.: EMBER GYÖZÖ és DÁVID ZOLTÁN. Bp. 1962. Statisztikai Kiadó. 48—89. p.
ANDORKA RUDOLF: Születésszabályozás az Ormánság a 18. század vége óta. = Demográfia 1970. 1—2. sz. 73—85. p.
MOESS ALFRÉD: Velem népessége 1711—1895. = Vasi Szemle 1972. 2. sz. 277—286. p. 3. sz. 420—432. p.
KOVÁTS ZOLTÁN: A népesség = Hajdúnánás története. (Szerk.: RÁCZ ISTVÁN) Hajdúnánás, 1973. 32—86. p.
3. DANYI DEZSŐ — DÁVID ZOLTÁN: Az első magyarországi népszámlálás (1784—87). Bp. 1960. Statisztikai Kiadó V. 380. p.
NAGY, LUDOVICUS: Notitae politico-geographico-statisticae incltyi Regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum. 1—2. köt. Buda, 1828—1829. 638. és 304. p.
FÉNYES ELEK: Magyarországnak a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I—VI. kötet. Pest, 1836—1840. 532, 680, 455, 479, 261, VIII. + 320. p.
4. Hajdú-Bihar megyei Levéltár. Debrecen város Számvevő Hivatalának iratai. IV. A. 1013. II. c. 1707. Felsőjárás 67—125. p. 1708. Alsójárás 2—66. p.
5. NAGY LAJOS: Budapest története 1686—1790. = Budapest története III. köt. (Szerk.: KOSÁRY DOMOKOS). Bp. 1975. 127. p.

6. DÁVID ZOLTÁN: Az 1715—1720. évi összeírás. = A történeti statisztika forrásai. (Szerk. KOVÁCSICS JÓZSEF). Bp. 1957. 145—199. p.
7. Országos Levéltár. Filmarchívum. Tiszántúli Ref. Egyházkerület. Debrecen. A 2178.
8. Országos Levéltár. Filmarchívum. Csanádi egyházmegye. Debrecen r. kat. plébánia. A 3247.
9. KOVÁTS ZOLTÁN: Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei I. (Szerk.: BENKŐ LÁSZLÓ) Szeged, 1964. 237. p.
DÁNYI DEZSŐ: Városi háztartások és családok a 18. század végén (Győr, 1787). = Történeti Statisztikai Évkönyv 1963—64. Bp. 1965. 97. p.
DÁVID ZOLTÁN: A családok nagysága és összetétele a veszprémi püspökség területén 1747—48. Bp. 1973. Statisztikai Kiadó V. 11—23. p.
10. Országos Levéltár. Filmarchívum. 1245. „Defter-i Dzsiye-i Gebran-i vilajet-i Szegedin”. Eredeteije: Bécs, National Bibliothec, Turk. Hass. Mxt. 532. — Idézi: VASS ELŐD: A szegedi és csongrádi nahije 1548. évi török adóösszeírása c. tanulmányában. = Tanulmányok Csongrád megye történetéből Szerk.: FARKAS JÓZSEF Szeged, 1979. 5—80. p.
11. Országos Levéltár. Diplomatika. 37 162. sz. A névanyagot először REIZNER JÁNOS: Szeged története IV. köt. Szeged, 1900. 97—100. p. közölte. Újabb, betűhű kiadása BÁLINT SÁNDOR: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. Bp. 1963. 78. p.
12. VASS ELŐD: A szegedi és csongrádi nahije 1548. évi török adóösszeírása. = Tanulmányok Csongrád megye történetéből. Szerk.: FARKAS JÓZSEF Szeged, 1979. 5—80. p.
13. PÉTER LÁSZLÓ: Szegedi személynevek 1578-ban. Nyelvészeti dolgozatok. Szerk.: HAJDÚ PÉTER és NYÍRI ANTAL Szeged, 1973—74. 231—263. p. — HALASI-KUN TIBOR: Sixteenth-century turkish settlements in southern Hungary (XVI. századi török összeírás Dél-Magyarországon). Ankara, 1964. c. munkából magyar nyelvű bevezetéssel ellátott átvétel.
14. HORVÁTH RÓBERT: Egyházi anyakönyvezés a török világban: a szegedi példa. = Demográfia 1978. 4. sz. 482—490. p.
15. Országos Levéltár. Filmarchívum. Csanádi Egyházmegye. Alsóvárosi r. kat. plébánia. A. 3334.
16. WELLMANN IMRE: Népeség és mezőgazdaság a XVII. és XVIII. század fordulóján. = Történelmi Szemle 1975. 4. sz. 701—730. p.
WELLMANN IMRE: A népeség sorsa a szabadságharc idején. = Rákóczi tanulmányok. (Szerk.: KÖPECZI BÉLA, HOPP LÁSZLÓ, R. VÁRKONYI ÁGNES). Bp. 1976. 33—58. p.
17. DÁVID ZOLTÁN: Az 1715—20. évi összeírás. = A történeti statisztika forrásai. (Szerk.: KOVÁCSICS JÓZSEF) Bp. 1957. Közgazdasági és Jogi K. 163—173. p.
18. DÁVID ZOLTÁN: Az 1738/39. évi pestis pusztítása Bihar megyében. = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1969—70. Debrecen, 1971. 181—199. p.
DÁVID ZOLTÁN: Az 1738. évi pestisjárvány pusztítása. = Orvostörténeti Közlemények. Bp. 1973. 69—70. sz. 75—130. p.
19. Országos Levéltár. Filmarchívum. Tiszántúli Ref. Egyházkerület, Debrecen. A 2178 (1703—1708), A 2179 (1708—1742), A 2180 (1742—1764), A 2181 (1764—84), A 2182 (1784—1798), A 2183 (1798—1808); Csanádi egyházmegye. Debrecen r. kat. plébánia A 3247 (1719—1862). Csanádi egyházmegye. Szeged-Alsóváros r. kat. plébánia A 3334 (1663—1728, 1789—1812); Szeged-Belváros r. kat. plébánia A 3350 (1711—1719), A 3351 (1719—1769), A 3352 (1770—1794), A 3353 (1794—1825); — Szeged-Felsőváros r. kat. plébánia A 3365 (1778—1812); — Magyarországi Görögkeleti Szerb Egyház. Szegedi egyházközség A 5450 (1727—1773), A 5451 (1773—1828).
20. DÁVID ZOLTÁN: Sarkad népesedéstörténete. = Tanulmányok Sarkad múltjából. Szerk.: KOMORÓCZY GYÖRGY, Sarkad, 1971. 288. p.
KOVÁTS ZOLTÁN: A népeség. = Hajdúnánás története. Szerk.: RÁCZ ISTVÁN. Hajdúnánás, 1973. 77. p.
DÁVID ZOLTÁN: Hajdúszoboszló népesedéstörténete. = Hajdúszoboszló monográfiája. Szerk.: DANKÓ IMRE. Hajdúszoboszló, 1975. 141. p.
21. Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz 1786—87. Történeti Statisztikai Tanulmányok 2. Szerk.: DÁNYI DEZSŐ és DÁVID ZOLTÁN. Bp. 1966. Statisztikai Kiadó V. 4—90. p.
22. WELLMANN IMRE: Magyarország XVIII. század végi népeségszámának kérdéséhez. = Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet. Szerk.: GUNST PÉTER. Bp. 1979. Akadémiai K. 265—301. p.
23. FLEURY, MICHEL — HENRY, LOUIS: Des registres paroissiaux á l'histoire de la population. Paris, 1956. L'Institut National d'Etudes Demographiques. 161. p.
FLEURY, MICHEL — HENRY, LOUIS: Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation d'état civil ancien. Paris, 1965. L'Institut National d'Etudes Demographiques. 182. p.
24. KOVÁTS ZOLTÁN — Cs. TÓTH PÉTER: Csurgói jobbágy-családok demográfiai viszonyai (1720—1950) = Történeti Statisztikai Évkönyv 1961—1962. Szerk.: EMBER GYÖZŐ és DÁVID ZOLTÁN. Bp. 1962. Statisztikai Kiadó. 48—89. p.

25. GAUTIER, ETIENNE — HENRY, LOUIS: La population de Crulai, paroisse normande. (Crulai normandiai plébánia lakossága) Presses Universitaires de France 1958. 269. p.
VALMARY, PIERRE: Familles paysannes au XVIIIe siècle en Bas-Quercy. (Parasztcsaládok a XVIII. században Alsó-Quercy vidéken) Presses Universitaires de France 1965. 192. p.
GANIAGE, JEAN: Trois villages de Île-de-France. (Három Île-de-France-i falu a XVIII. században) Presses Universitaires de France 1963. 148. p.

METHODISCHE ERFAHRUNGEN DER BEVÖLKERUNGSHISTORISCHEN UNTERSUCHUNGEN IN DEBRECEN UND SZEGED

Zoltán Kovács

Die wesentlichen Untersuchungserfahrungen der bevölkerungshistorischen Kapitel von der in Vorbereitung befindlichen Monographie über Debrecen und Szeged lassen sich um 3 Fragen gruppieren.

1. Eine genauere als die frühere Bestimmung der Gesamtbevölkerung erfolgte am Anfang des 18. Jahrhunderts mit Hilfe von Steueraufnahmen und Gegenüberstellung der Familiennamen in Kirchenbüchern. Durch die Analyse, zurückgeleitet bis zum Namensmaterial, konnte es im Falle von Szeged auch bestätigt werden, dass die Stadt am Anfang des 18. Jahrhunderts trotz den Schicksalsprüfungen der Türkenherrschaft mit grosser Mehrheit von der Bevölkerungsabkommenschaft, die im 16. Jahrhundert auf diesem Gebiet gelebt hatte, bewohnt wurde. Mit Hilfe der neuen Methoden wurde den Beweis dafür geliefert, dass die Bevölkerung in diesen 2 Städten zur Zeit der Türkenherrschaft in grösserer Anzahl lebte, als es bisher angenommen wurde.

2. Für die Schilderung des Prozesses der Bevölkerungsentwicklung sind die Angaben der Kirchenbücher geeignet, wenn man sie mit entsprechender Kritik empfängt und sie mit den nötigen Ergänzungen versieht. Die Eintragung in die Taufbücher wird von Anfang des 18. Jahrhunderts an immer genauer. Anfangs unterbleiben die Eintragungen in die Taufbücher bei den Neugeborenen, die bloss einige Stunden oder Tage lebten. Bei der Immatrikulierung der Verstorbenen sind in beiden Konfessionen (ref. und röm. kath.) im 18. Jahrhundert grössere Unvollständigkeiten zu beobachten, später aber wird auch die Führung dieser Matrikeln immer präziser. Im allgemeinen ist die Eintragung in die Sterberegister bei den armen Bevölkerungsschichten mehr lückenhaft.

3. Die Exaktheit der Quellenkritik konnte durch die Methode der Familienrekonstruktion erreicht werden, ausserdem hilft sie auch bei der näheren Entdeckung der inneren Zusammenhänge in der Bevölkerungsentwicklung. Im Falle beider Städte erfolgte die Sammlung sämtlichen Angaben über Eheschliessungen, Taufen und Todesfälle mit repräsentativ ausgewählten Familiennamen. Wegen der Unvollkommenheit der Immatrikulationspraxis konnte nur die Darstellung der wichtigsten Zusammenhänge aufgrund der Familienausweise durchgeführt werden.

МЕТОДИЧЕСКИЙ ОПЫТ ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ, ПРОВЕДЕННЫХ В ГОРОДАХ ДЕБРЕЦЕН И СЕГЕД

ЗОЛТАН КОВАЧ

Методический опыт историко-демографических исследований включённых в готовящуюся монографию городов Дебрецен и Сегед, можно сгруппировать следующим образом:

1. Возможность более точного определения общей численности населения выше указанных городов в начале XVIII-го столетия методом сопоставления данных списков налогоплательщиков и церковных метрических книг. При помощи метода анализа фамилий можно было доказать, что несмотря на вековое турецкое иго в начале XVIII-го века в Сегеде проживали преимущественно потомки жителей, проживающих в городе в XVI-ом веке. При помощи метода анализа фамилий можно было доказать, что несмотря на вековое турецкое иго в начале XVIII-го века в Сегеде проживали преимущественно потомки жителей, проживающих в городе в XVI-ом веке. При помощи новых методов можно было доказать, что во время турецкого ига в вышеуказанных городах число населения было гораздо больше, чем это раньше предполагалось.

2. Данные церковных метрических книг могут отражать процесс демографического развития, если к ним будем относиться критически и внесём в них необходимые поправки. Записи в метрической книге, начиная с XVIII-го века, становятся более точными. Иногда не записываются в метрические книги имена новорожденных умерших через несколько часов или дней после рождения. В XVIII-ом веке в записи умерших наблюдаются определённые недостатки, но постепенно и эти записи ведутся регулярно и точно. Обычно неточна регистрация умерших из более бедного слоя населения.

3. Критическому отношению к источникам способствовало применение метода реконструкции семей, который в свою очередь способствовало более подробному раскрытию внутренних взаимосвязей демографического развития. В обоих городах сбор данных о количестве бракосочетаний, крестин и регистрации умерших проводился методом выборочного исследования.

MŰVELŐDÉSPOLITIKA ÉS MŰVELŐDÉSIGAZGATÁS

LACZÓ KATALIN

A tanulmány első részében (v.ö. AAPSZ 1981) a művelődéspolitikának a politika egészében, a művelődésigazgatásnak az államigazgatásban való helyét kerestük, bizonyítva, hogy a művelődéspolitikai szerves és sajátos része a politika egészének; a művelődésigazgatás az államigazgatásnak. A művelődéspolitikai és a művelődésigazgatás, ezen belül a közművelődéspolitikai és a közművelődésigazgatás egymáshoz való viszonyának vizsgálata után a két fő irányítási terület sajátosságait vizsgáljuk.

A közművelődés pártirányításának sajátosságai, módszerei

A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusa megfogalmazta: „Kulturális, művészeti életünk az ideológiai harc egyik fontos, egyben legbonyolultabb frontja. Fejlődése és ellentmondásai egész társadalmunk ellentmondásait tükrözik. Befolyásolása ezért végső soron a társadalmi valóság megváltoztatásával, átformálásával történik, közvetlen irányítása pedig mindenekelőtt következetes, eszmei harcon alapszik¹. A művelődés pártirányítása tehát a párt munkájának egyik legfontosabb része, másrészt a kultúra pártirányítása az irányítottság legmagasabb formája.

A közművelődés pártirányításának alapja a művelődéspolitikai alapelvek gyakorlati alkalmazása. Ezek közül a legfontosabbak:

- a kontinuitás és diszkontinuitás elve,
- a marxizmus hegemoniájának elve,
- a szabadság elve és
- a pártosság elve.

A) A pártirányítás egyik területe az *eszmei irányítás*. Az eszmei irányítás lényegét az MSZMP művelődési politikájának irányelveiben (1958) találjuk meg: „Ez a marxizmus—leninizmus tanításának és az erre épülő pártpolitikának szüntelen magyarázását, a káros, ellenséges nézetek elleni eszmei harcot jelenti².”

Az eszmei befolyásolás útja: a párt vezető testületi (Kongresszus, Központi Bizottság, Politikai Bizottság) időnként áttekintik, értékelik a művelődés egészét, vagy egy-egy területét, megfogalmazzák a főbb feladatokat, célokat. SZABOLCSI MIKLÓS e kérdést elemezve a művelődés szférái szerint differenciált. „Voltaképpen mit is irányítunk?...

- Befolyásolhatjuk magát az alkotást, az alkotót, a művek létrejöttét előidéző folyamatot. Ez természetesen csak nagyon is közvetett úton képzelhető el; olyan módon, hogy a párt politikája és eszmei munkája az alkotó világképét formálja, hogy segít neki értelmezni a látott és tapasztalt valóságot, hogy közvetíti hozzá az olvasó, a néző igényét, mindezzel pedig segíti formálódni a művet.

- Befolyásolni lehet a nevelés-irányítás legkülönbözőbb eszközeivel a befogadót (a fogyasztót, az olvasót, a nézőt). És ezen a ponton lép be a pártirányítás egyik leghatásosabbnak tűnő eszköze, egyik legfontosabb láncszeme, a marxista kritika. Kedvező esetben a kritika helyes irányba tudja befolyásolni az olvasót, a nézőt, segíti kialakítani az értékrendszert, a megítélési normákat.
- Végül — talán ez a leghatásosabb eszköz — segíthet befolyásolni azt a folyamatot, amely elvezet a műtől a befogadóig, azaz segíti irányítani és befolyásolni a váltogatás, a szerkesztés apparátusát, a kultúrával foglalkozók képzetét, eszmei nevelését”³.

B) A pártirányítás másik nagy területe a *központi irányítás gyakorlati megvalósítása, érvényesítése az adott területen*. Ennek keretében a pártszervek irányító, ellenőrző és beszámoltató feladatokat látnak el.

a) A pártszervek irányító munkája:

- Az általános ideológiai-politikai célkitűzések konkrét, helyi feladatként való meghatározása,
- a fontosabb politikai és kulturális akciók előkészítésénél a tartalom kijelölése,
- a koordinálásokban való részvétel, a feladatok egységes értelmezésének segítése,
- a művelődés anyagi-tárgyi feltételei biztosításának segítése, illetve célszerű felhasználásuk befolyásolása,
- részvétel az intézmények új munkatársainak kiválasztásában
- a művelődés szakembereinek politikai, ideológiai felkészítése, marxista műveltségük emelése és időszaki tájékoztatásuk.

b) Az ellenőrzés az állami, társadalmi és tömegszervezeteknél azt vizsgálja, hogy

- hogyan tudják érvényesíteni a párt művelődéspolitikája által megkövetelt ideológiai-politikai tartalmat,
- hogyan valósulnak meg a párt és állami határozatok és milyen a vezetők szerepe azok érvényre juttatásában,
- milyen az intézmények dolgozóinak marxista—leninista műveltsége és a művelődéspolitikai feladatok ellátására való alkalmassága, milyen a különböző típusú szervek munkájának koordinációja.

E fő szempontok az irányítás minden szintjén, minden területén érvényesek.

Az eszmei irányítás és a gyakorlati irányítás formáit és módszereit az alábbiakban foglaljuk össze:

1. A párt vezető testületi időnként *elemzik a művelődés fő területeit*, átfogó, tudományos elemzéseket készítenek, határozatokat hoznak⁴.

2. *Vitákat kezdeményeznek*, orientálják azokat, összefoglalják és értékelik.

3. Az irányítás módszere a *tájékozódás és tájékoztatás*. Lényeges a közművelődési dolgozók számára, hogy ismerjék a párt határozatait, állásfoglalásait. Fontos, hogy ismerjék a nemzetközi munkásmozgalom és a nemzetközi osztályharc aktuális kérdéseit. Fontos, hogy a felmerülő kérdésekre valamilyen fórumon választ kapjanak a kérdezők.

4. Az irányítás egyik formája a *kommunista vezetők beszámoltatása*. A pártszervek tájékozódnak a feladatok végrehajtásának menetéről, az állami vezetőknek pedig segítséget ad a felmerülő kérdések megoldásához.

5. Az irányítás formái a *taggyűlések, pártnapok*, amelyeken a közművelődés munkatársai választ kaphatnak az őket érdeklő kérdésekre.

6. Az irányítás eszköze a *kritika is*. Helyes irányba tudja befolyásolni az alkotót és a befogadót. Kialakítja az értékrendet. A kritikával szemben igény, hogy szakmailag és ideológiailag megalapozott, magas színvonalú legyen⁵.

7. Az állami szervek pártirányításának módszere az ún. *kölcsönös testületi képviselet elve*. A gyakorlatban úgy érvényesül, hogy egyrészt a párt vezető testületeiben helyet foglalnak a legfontosabb állami szervek képviselői, másrészt a vezető állami testületek munkájában részt vesznek a megfelelő pártiszervek képviselői, vezetői. A kölcsönös testületi képviseleti elvvel kapcsolatosan LŐRINCZ LAJOS úgy véli, hogy ez a megoldás a kormány és általában a végrehajtás stabilitását biztosítja, de nem egyszer lehetőséget nyújt az állami és pártiszervek irányító munkájának egybemosására⁶.

8. A testületek esetében az utóbbi időben előtérbe került az *alternatív döntések előkészítése*, amely lehetőséget ad a testületeknek a valóságos döntésre.

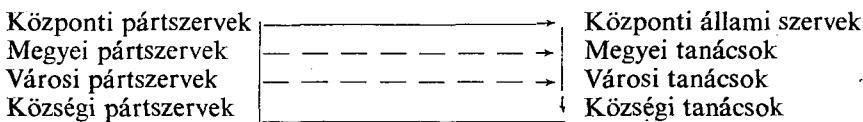
9. A *műhelyek önállóságának és felelősségének elve* az utóbbi tíz évben került előtérbe. Elsősorban a műhelyek élén álló vezetők felelősségét növelik, hangsúlyozva, hogy a nagyobb önállóság vonja maga után a nagyobb felelősséget. E szempontot súlyánál fogva az alapelvek közé is sorolhatjuk.

10. Az *adminisztratív eszközök* (anyagi szabályozás, publikációs szabályozás) alkalmazása is a módszerek között szerepel. Az anyagi támogatás a szabadság differenciált alkalmazásával történik. Hozzátehetjük, hogy a közművelődésben — tágabban az egész kultúra pártirányításában — az adminisztratív eszközökkel szemben a meggyőzés módszerei állnak az első helyen.

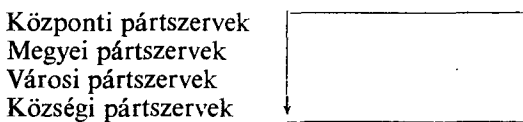
11. A módszerek között szólni kell a *demokratizmus erősítéséről* is. Fontos a döntések előtti informálódás és a szakemberek bevonása a döntések előkészítésébe. Az utóbbi tíz—tizenöt év párthatározatai (tudománypolitikai, 1969; oktatáspolitikai, 1972; közművelődéspolitikai, 1974) is ilyen módszerrel készültek. A szakemberek munkaközösségekben készítették elő a határozatokat. A pártiszerveken és a tanácsi apparátusokon keresztül pedig gyakorlatilag részt vett benne az egész ország.

12. A pártirányítás egyik vonása a *decentralizáció erősítése is*. A kultúra irányítása nemcsak a központi szervek feladata, hanem az alsó és középszintűeké is, melyek a maguk területén önállóan és felelősséggel alkalmazzák a párt politikáját. Hogyan jut el a központi pártiszervek elképzelése az alaptévékenységet végző intézményekig? Általában két úton:

— Részben úgy, hogy az állam központi szervei a párt központi szervei irányítása és ellenőrzése mellett működnek. (Ez a vízszintes vonalú irányítás az alacsonyabb szinteken is megvan). A központi állami szervektől azután az állami vonalon jut el a helyi tanácsokig.

— Másrészt a központi pártiszervektől a megfelelő területi és helyi pártiszervek irányában egészen az alapszervezetekig.

A közművelődés állami irányítása

„A kulturális élet fő szervezője, összehangolója, gazdája, finanszírozója és ellenőrzője a szocialista állam. Az állami irányítás magában foglalja:

- az egyes területek, intézményhálózatok általános helyzetének (tartalmi tevékenység, személyi és anyagi ellátottság, stb.) rendszeres elemzését, a fejlesztés koncepcióinak kidolgozását,
- a kulturális életben dolgozó káderek erkölcsi és anyagi megbecsülésének, képzésüknek és továbbképzésüknek a biztosítását,
- az állami és társadalmi keretekben folyó kulturális tevékenység koordinálását,
- a kultúraterjesztő hálózat iránt megfogalmazott legfőbb társadalmi igények ki-elégítéséről való gondoskodást,
- a központilag képzett, kulturális célokra fordítható alapok felosztását egyes területek, társadalmi szervek között. Kiemelt kultúrpolitikai akciók, rendezvények finanszírozását, illetve ennek koordinálását” — írja HERCZEGH FERENC az állami és pártirányításról készített tanulmányában⁷.

Az államhatalmi és államigazgatási szervek minden szinten foglalkoznak a közművelődés irányításával. Az Országgyűlés a közművelődési törvény (1976. évi V. törvény) megalkotásakor és elfogadásakor foglalkozott többet a közművelődéssel, az Országgyűlés Kulturális Bizottsága viszont a folyamatos odafigyelést biztosítja. A legmagasabb szintű államigazgatási szerv, a Minisztertanács (Kormány) részben a tanácsokon keresztül (Minisztertanács Tanácsi Hivatala), másrészt tanácsadó testülete az Országos Közművelődési Tanács által foglalkozik folyamatosan a kultúra e területével.

Milyen színtereken és milyen módszerekkel történik tehát az állami irányítás?

1. Az állami irányítás alapvető formája, hogy a különböző szintű államhatalmi és államigazgatási szervek *jogszabályokban* (törvény, törvényerejű rendelet, minisztertanácsi, minisztériumi határozatok, minisztériumi utasítások, tanácsi rendeletek) szabályozzák a jogköröket, hatásköröket és a közművelődés előtt álló feladatokat. Ezeket a feladatokat az illetékes tanácsok és azok szakigazgatási szervei a saját területükre vonatkozóan — a helyi sajátosságokat figyelembe véve — lebontják, saját területükre alkalmazzák.

2. A közművelődési intézmények fenntartása, munkájuk irányítása az illetékes tanácsok, illetve azok szakigazgatási szerveinek feladata. *A szakigazgatási szervek jogkörét, hatáskörét és feladatkeretét jogszabályok szabályozzák.* Így a községek és nagyközségek tanácsai szakigazgatási szervének művelődésügyi hatásköreit és feladatait a művelődésügyi miniszter 165/1971 (M. K. 22) MM. számú utasítása, a megyei (fővárosi) tanácsok végrehajtó bizottsága művelődésügyi feladatokat ellátó szakigazgatási szervének feladatait, hatáskörét a művelődésügyi miniszter 142/1973. (M. K. 13) MM. számú utasítása, a megyei városi, fővárosi kerületi, városi tanács végrehajtó bizottsága művelődésügyi feladatot ellátó szakigazgatási szervének feladatait, hatáskörét és hatósági jogkörét a művelődésügyi miniszter 173/1973. (M. K. 20) MM. számú utasítása szabályozza. A községi tanácsok egységes szakigazgatási szervei, a városi tanácsok és a fővárosi tanácsok (megyei intézmények esetében a megyei tanácsok) közvetlen fenntartási feladatokat látnak el, a megyei tanácsok és annak szervei a járási hivatalok pedig áttételesebb irányítási feladatokat látnak el.

3. *A tanácsok és azok szakigazgatási szervei saját illetékességi területükre lebontják a pártiszervek által hozott határozatokat.* Ezek lehetnek a felsőbb pártiszervek határozatai, vagy a területileg illetékes pártiszervek feladat-megjelölései (pl. a megyei

tanácsnak a megyei pártbizottság, a városi tanácsnak a városi pártbizottság, a községi tanácsnak a községi pártbizottság határozatai adnak iránymutatást).

4. A tanácsok és azok végrehajtó bizottságai időnként napirendre tűzik a település közművelődésének elemzését vagy azok részterületeinek áttekintését és határozatokat hoznak a további fejlesztésre vonatkozóan. Az utóbbi időben a pártszervekhez hasonlóan a tanácsi testületekben is megfogalmazódott az igény, hogy a testületek elé terjesztett anyagban alternatív javaslatok legyenek, amelyek lehetőséget adnak a választásra. Az is felmerül gyakran, hogy az előterjesztések csak olyan mértékben legyenek szakmai jellegűek, amennyire szükséges a helyes döntéshez. A megvalósítás, a részletek kidolgozása a szakigazgatási szervek feladata. A „tanácstagoknak ugyanis nem szakmai szempontból kell megítélni az előterjesztéseket, hanem a lakosság szempontjából, társadalompolitikai vonatkozásokban”⁸

5. Az 1971-es tanácstörvény óta az egész állami irányítás jelentős lépést tett a decentralizáció terén. Ez a közművelődés irányítására is jellemző. A hatáskörök decentralizációjával egyre nagyobb feladatok hárultak a helyi szervekre. A helyi intézmények közvetlen fenntartói a helyi tanácsok lettek, s egyben a munka tartalmi irányítói is. Ez problémát csak a községi tanácsok szakigazgatási szerveinél jelenthet esetleg, ahol nincs a közművelődésnek külön előadója. A végrehajtó bizottság titkára sokirányú elfoglaltsága között végzi ezt a feladatot is.

6. A hetvenes években *koordináló, tanácsadó testületek jöttek létre*. Így 1972-ben megalakult az Országos Közművelődési Tanács, melyet 1974-ben — a közművelődési párthatározat után — újjászerveztek. Az átszervezés alkalmával pontosabban fogalmazódott meg a feladatköre. Az 1035/1974 (VII. 10) számú minisztertanácsi határozat alapján az Országos Közművelődési Tanács tanácsadó, véleményező, koordináló és ellenőrző szerv lett. Hatáskörébe tartozik a fejlesztési koncepciók, irányelvek, javaslatok kidolgozása a közművelődés egészét érintő kérdésekben, a közművelődéspolitikai általános vagy egyes szakterületeken történő megvalósulásának értékelése, a közművelődés egészét érintő minisztertanácsi előterjesztések kezdeményezése, a minisztertanácsi előterjesztések véleményezése, a közművelődési feladatokat ellátó szervek gyakorlati közművelődési tevékenységének összehangolása, a közművelődés ügyét előremozdító módszerek és megoldások bevezetésének anyagi eszközökkel való segítése. Ez utóbbit a Közművelődési Alap segítségével végzi⁹.

7. 1974-ben jöttek létre a Minisztertanács Tanácsi Hivatala és a Kulturális Minisztérium irányelvei alapján a *megyei közművelődési bizottságok*, amelyek biztosítják az állami és társadalmi szervek összehangolt részvételét a megyei közművelődéspolitikai kidolgozásában, ellenőrzik a helyi megvalósulást, koordinatív feladatokat látnak el a tanácsok és a nem tanácsi szervek között¹⁰.

8. A tanácsi irányító tevékenységet segíti a 156/1973-as sz. művelődésügyi miniszteri utasítás alapján kialakított *megyei szakfelügyelői hálózat*¹¹. A szakfelügyelői hálózatot a könyvtárak és művelődési otthon jellegű intézmények területére hozták létre. A szakfelügyelet célja a lakosság kulturális ellátását szolgáló művelődéspolitikai elvek következetes érvényesítésének segítése. A tanácsi intézkedések érvényesülését, a művelődési intézmények munkáját hivatott ellenőrizni. A szakfelügyelet első sorban az irányítást segíti, de összetételénél és vizsgálati területénél fogva segíti a koordinációt is. A szakfelügyelői gárdába ugyanis bevonják a nem tanácsi fenntartású intézmények képviselőit is, s a vizsgálati terület is kiterjed a nem tanácsi fenntartású intézményekre is¹².

9. A tanácsi irányításban a vezetési funkciók között (bár mindegyik vezetési funkció megtalálható) igen fontos szerepe van az *ellenőrzési funkciónak*. A tanácsi ellenőrzésnek ugyanis kialakult formái a *tanácsi vizsgálatok*, amelyek lehetnek teljes

körüek, tematikusak, cél-, illetve utóvizsgálatok. A vizsgálatok feltárják a hiányosságokat, az eredményeket, az utóvizsgálatok pedig ellenőrzik a vizsgálatban feltárt hibák kijavítását.

10. Napjainkban jellemző tendencia, hogy „*az irányelv műfaja terjed a kulturális államigazgatásban... az fejeződik ki ebben, hogy nem a direkt beavatkozás, nem a merev jogi szabályozás vagy a kész receptek jelentik elsődlegesen a kulturális irányítás eszközeit. Bizonyos tendenciákat segítő elvek és módszerek tisztázása és rögzítése tágabb, szabadabb keretet nyújthat az érdemi cselekvéshez*”¹³. Így jelent meg pl. a művelődési otthonok társadalmi vezetőségének megválasztását kötelező minisztériumi irányelv¹⁴, mely javaslatot tett a vezetőségi tagokra, a vezetőség nagyságára, a feladatokra, de bizonyos rugalmasságot biztosít a helyi sajátosságok figyelembevételével.

11. SZABOLCSI MIKLÓS két olyan sajátosságot emel ki, amelyek csak az állami irányításra vonatkoznak, nem jellemzőek általában a pártirányításra.

— Az egyik az *azonnali operatív döntés felelőssége*. Ez nagy feladat, körültekintést, sokoldalú vezetői felkészülést jelent. Az operatív döntések különösen ideológiai kérdésekben járnak nagy felelősséggel, s jól határozni csak a kollektívára támaszkodva lehet.

— A másik az *anyagi-gazdasági eszközökkel való rendelkezés*. A gazdasági eszközök felhasználása teljes egészében az állami irányítás dolga¹⁵.

12. *Az önállóság és felelősség növelése* az állami irányításban is tendencia. Ez a decentralizációval összefüggő folyamat és a szakmai felkészülés magasabb szintjét igényli.

Összefoglalva az állami irányításra vonatkozókat elmondhatjuk, hogy „*az irányítás áttételesebb, differenciáltabb lett, mint korábban volt, s valószínű, hogy ez a jövő útja. Az állami szervezetek irányt mutató, országos szintű szervező, koordináló szerepe ma már úgy erősödik, hogy azzal együtt növekszik az alkotó-közvetítő műhelyek, szervezetek önállósága... Az államigazgatás a kulturális élet értékteremtő szerepét, illetve e funkció kiteljesítését egyáltalán nem képes segíteni, ha neki magának nincs megfelelő értéktudata... az államigazgatás saját értéktudatának karbantartása — a legelső tennivaló, hiszen minden további ezen áll vagy bukik. A másik feltétel, hogy tudatában legyen saját helyzetének: a kultúrát nem ő teremti, de igen nagy szerepe van abban, hogy megfelelő feltételeket teremtsünk a kultúrának*”¹⁶.

Az államigazgatás jelenlegi nehézségeit, problémáit — a közművelődésre vonatkoztatva — néhány tanulmány (többek között TÓTH BÉLA és BÁRDOS ISTVÁN tanulmánya¹⁷ már elemezte, ezért ezekre a kérdésekre nem térek ki.

Szólni kell azonban a két elemzett irányítási terület — a párt és állami irányítás kapcsolatáról. Az utóbbi időben sok szó esett az állami szervek pártirányításáról, elsősorban az egységes irányítás érdekében. (Néhány erre vonatkozó cikket a jegyzetekben felsorolok¹⁸.

A párt irányító munkájának kiemelt területe a tanácsok pártirányítása. „*Az államigazgatás szerveinek feladata, hogy érvényt szerezzenek a mindenkire kötelező állami előírásoknak, rendelkezéseknek. Ezekért fordít pártunk megkülönböztetett figyelmet erre a területre... A pártirányítás fontos része annak biztosítása, hogy az állami szervek a párthatározatokat és a törvényeket egységesen értelmezzék, a végrehajtásukhoz szükséges rendelkezéseket, jogszabályokat idejében dolgozzák ki, és ezek helyesen közvetítsék a párt politikáját a közigazgatás dolgozóihoz és az állampolgárokhoz*”¹⁹.

A tanácsok pártirányításával az MSZMP X. kongresszusa foglalkozott részletebben, majd 1971-ben megjelentek a Központi Bizottság irányelvei az államigaz-

gatás fejlesztésére és az állami szervek pártirányítására vonatkozóan²⁰. Az MSZMP Központi Bizottsága 1978. márciusi ülése is felhívta a figyelmet arra, hogy növekedtek az állami élet pártirányításának a feladatai. Lényegében az alapelvek azonosak, mint korábban voltak. Melyek ezek? Idézzünk DR. BORICS GYULA cikkéből: „Az államélet pártirányításának alapvető elvei és módszerei kialakultak. Ezek lényege: a párt vezető szervei időről időre meghatározzák a főbb célokat, a leglényegesebb feladatokat; az államapparátusban dolgozó kommunisták ennek megfelelően dolgoznak, a tevékenységük elvi irányítására és gyakorlati ellenőrzésére hivatott pártszervek pedig tanácsaikkal, észrevételeikkel, javaslataikkal is segítik munkájukat és értékelik azt. A párt illetékes szervei — mindezekkel összefüggésben — rendszeresen kezdeményezik a társadalom élete szempontjából legfontosabb jogszabályok megalkotását, illetve értéklik az állami szervek ilyen kezdeményezéseit. Állást foglalnak az állami személyzeti munkában követendő elveket illetően, és érdeklők e téren is a gyakorlati tapasztalatokat. Sokirányúan segítik az állami és a társadalmi szervek együttműködését, ösztönözve mind az állami, mind a társadalmi szervek kezdeményezéseit, a tapasztalatok hasznosítását”²¹. Tehát „a tanácsok és szerveik politikai irányítása első sorban a tanácsi munka irányainak a meghatározását jelenti. A párt e tevékenysége során javaslatokkal, irányelvekkel, jogszabályok és más rendelkezések kiadásának kezdeményezésével gyakorol eszmei befolyást a tanácsi munkát irányító központi állami szervekre, valamint magukra a tanácsokra”²².

Az állami és pártirányítás módszerei, elvei felsorakoztatásánál, elemzésénél megemlítjük, hogy ezek az elvek a *lenini vezetési elvek alapján állanak*. Lenin vezetési elveire — mint általában ideológiai tevékenységére — jellemző, hogy azok részben hosszútávú stratégiai elvek, amelyek még ma is időtállóak, másrészt voltak taktikai, az akkori helyzetre vonatkozó gondolatai. A hosszútávú vezetési elveket általában az alábbiakban összegzi a szakirodalom:

1. Lenin a vezetést egységes problémakomplexumnak tekinti, nem választja szét egymástól az államigazgatás, a pártirányítás és a gazdasági irányítás területeit.
2. Következésképpen harcolt a vezetés tudományos megalapozásáért.
3. A demokratikus centralizmus elvének alkalmazása, melyet a pártirányítás köréből vett át az irányítás többi területére,
4. A tárgyi elemzés módszere,
5. Az elmélet és gyakorlat egysége²³.

Mindegyik elv olyan, hogy ma is a legkorszerűbb, a művelődés területén is. Ma is törekszünk a művelődés egységének megteremtésére, a tudományos megalapozásra, az elmélet és a gyakorlat egységének megteremtésére (mely a közművelődésben még mindig távol áll egymástól), a demokratikus vezetésre (pl. a társadalmi vezetőségek újjáválasztása is ezt segíti, vagy maga a demokratikus vezetési stílus.) Ezen túlmenően a vezetők kiválasztásának elve, a vezetők felelősségének kérdése, a személyi és területi vezetés dialektikusabb egységének megteremtése, a vezetői munkaszervezés ma is időszerű feladatok.

A lenini vezetési elveken túlmenően a *vezetési stílus kérdéseivel* is kapcsolatos az elemzett gondolatkör. A vezetéselmélet kísérletekkel igazolta, hogy a társadalmi élet legtöbb területén a demokratikus vezetési stílus alkalmazása a leghatékonyabb. A vezetési stílus megválasztása természetesen függ attól, hogy a társadalmi élet melyik szférájáról van szó, s mindig függ a pillanatnyi helyzettől is. Elméletileg a közművelődési intézményekben — az intézmények sajátosságait figyelembe véve²⁴ — még indokoltabb a demokratikus vezetési stílus alkalmazása. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy ehhez is szükségesek bizonyos feltételek, melyek nélkül a demokrati-

kus vezetési stílus alkalmazásával sincs meg a kellő hatékonyság. Elsősorban a személyi feltételek lényegesek. A vezető ugyanis csak akkor tudja ilyen módon irányítani az intézményt, ha munkatársai is szakmailag (elméletileg és gyakorlatilag) jól felkészült, ideológiailag képzett szakemberek és emberi tulajdonságaik alapján is megfelelnek a rájuk bízott feladatoknak. S ez az állami és pártirányítás szempontjából is jelentős, a demokratizmus erősítésének lényeges kritériuma.

Az irányítás kérdéseit most csak az állami és pártszervek oldaláról néztük. Természetesen a közművelődést össztársadalmi feladatként, tevékenységként értjük, beleértve a társadalmi, tömegszervek és gazdálkodó szervek feladatait, tevékenységét is. Hiszen — mint BÁRDOS ISTVÁN írta — „a közművelődés legbelsőbb lényegénél fogva csak a sokszektorúság körülményei között valósulhat meg torzulás nélkül. Ezért éppen úgy, mint a népművelés korszakában, szükség van arra, hogy az ésszerűség határait követve minden társadalmi-gazdasági szervben belül olyan koordináló egység jöjjön létre, amely az adott egység különféle szervezeteinek a tevékenységét megfelelő jogkörrel, szakértelemmel képes befolyásolni. Az állami, társadalmi szervezeteknek pedig meg kell teremteniük ennek a vertikális tagozódásnak a lakóhelyi területi szempontú horizontális összehangolását”²⁵. Az előrelépés a közművelődésben tehát csak úgy lehetséges, ha az anyagi és személyi feltételeket jobban koordináló tevékenységre törekszünk. Ennek pedig elsősorban az egységes szemléletű párt- és állami irányítás a feltétele.

Az irányító szakembereknek feladata — túllépve a közművelődés körén — a kultúra kérdését a társadalmi élet másik két szférájával, a gazdasággal és a politikával is egységben szemlélni, hiszen a kultúra elsajátítása eszköz és cél is egyben a szocialista társadalomban. A gyakorlatban azonban „a politikai hatalom és a kultúra összevetésében még ma is gyakori a leegyszerűsített szembeállítás, az összefüggések, az erjesztő-támogató egymásrahatások figyelmen kívül hagyása. A szocializmus társadalmi-politikai céljai — először a történelemben — természetessé teszik a politika és a kultúra kapcsolatát, egységes érdekkörbe vonják ezt a két fontos tudatformát és emberi tevékenységet. Persze, van különbség a kulturális élet és a politikai gyakorlat között... még a szocialista társadalomban is bizonyos kérdésekben létrejöhet ellentét a politikai hatalom és a kulturális élet egyes elemei között... Az, hogy ezek az eseti ellentétek ki ne éleződjenek, s végül is feloldást nyerjenek a mindennapi gyakorlatban, művelődéspolitikai feladat”²⁶.

JEGYZE TEK

1. A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1966. 56. p.
2. Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei (1958—1962). A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956—1962. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1973. 269—270. p.
3. DR. SZABOLCSI MIKLÓS: A művelődés párt- és állami irányításának néhány kérdése. A közművelődés kérdései III. Az MSZMP Budapesti Bizottságának Oktatási Igazgatósága. Bp. 321. p.
4. Megtalálhatók a Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai c. kötetekben.
5. Irodalomkritikánk néhány fogyatékoságáról. 1961. A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956—1962. Im. 502—518. p.
6. Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturpolitikai Munkaközösségének állásfoglalása irodalom- és művészetpolitikánk néhány kérdésében (1972. szeptember). A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971—1975. 339—356. p.
6. LÓRINCZ LAJOS: Politika, gazdaság, közigazgatás. Magyar Hírlap, 1979. okt. 14.
7. HERCZEGH FERENC: A kulturális élet párt- és állami irányításának rendszere és követelményei. Közművelődési kézikönyv, Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1977. 333—334. p.
8. SZENES IMRE: A testületi döntések fórumain. Népszava, 1979. okt. 21.
9. 1035 (1974./VII. 10). számú minisztertanácsi határozat Országos Közművelődési Tanács létesítéséről.

10. A Minisztertanács Tanácsi Hivatala és a Kulturális Minisztérium irányelvei a megyei közművelődési bizottságok létesítésére.
11. A művelődésügyi miniszter 156/1973. (M. K. 15) MM. számú utasítása a közművelődési könyvtárak és a művelődési otthonok felügyeletéről.
12. E koordináció inkább igény, a gyakorlatban a szakfelügyelet a tanácsi intézményeket látogatja.
13. Művelődés, politika, államigazgatás. Beszélgetés Pozsgay Imre kulturális miniszterrel. Magyar Hírlap, 1979. aug. 20.
14. Iránymutatás a művelődési otthonok társadalmi vezetőségének megválasztására, feladataira és működésére. Művelődési Közlöny, 1979. febr. 23.
15. DR. SZABOLCSI MIKLÓS: A művelődés párt- és állami irányításának néhány kérdése. I. m. 324—325. p.
16. Művelődés, politika, államigazgatás. I. m.
17. DR. TÓTH BÉLA: A közművelődés tanácsi irányításának feladatai és lehetőségei. Állam és igazgatás. 1979. 11. sz.
BÁRDOS ISTVÁN: A közművelődés tanácsi irányításának feladatai és lehetőségei. Állam és igazgatás. 1978. 12. sz.
18. KOMORNIK FERENC: A tanácsi munka pártirányítása. Népszabadság, 1974. dec. 3.
Művelődés, politika, államigazgatás. I. m.
KOROM MIHÁLY: Államigazgatás- pártirányítás. Magyar Hírlap, 1978. nov. 6.
LÓRINCZ LAJOS: Politika, gazdaság, közigazgatás. Magyar Hírlap. 1979. okt. 14.
DR. BORICS GYULA: Az államélet pártirányítása. Népszabadság, 1979. nov. 29.
19. KOROM MIHÁLY: Államigazgatás-pártirányítás. I. m.
20. Az MSZMP Központi Bizottságának irányelvei az államigazgatás fejlesztésére és az állami munka pártirányítására. 1971. nov. 3. A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971—1975. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1979. 127—138. p.
21. DR. BORICS GYULA: Az államélet pártirányítása. I. m.
22. DR. BUNDSZAKLIA MÁTYÁS: A tanácsok pártirányításának időszerű kérdései. Állam és igazgatás. 1979. 4. sz.
23. A vezetés és igazgatás korszerű tudományos megalapozása, és a vezetőképzés gyakorlata. A Magyar Tudományos Akadémia Szervezéstudományi Bizottsága. Bp. 1964.
24. KOCZKA LÁSZLÓ: A népművelési szervezetek vezetésének néhány problémája. Nevelés, Művelődés. Acta Pedagógica Debrecina. 54. sz. Debrecen, 1971.
25. BÁRDOS ISTVÁN: A közművelődés tanácsi irányításának feladatai és lehetőségei. I. m.
26. Művelődés, politika, államigazgatás. I. m.

KULTURPOLITIK UND KULTURVERWALTUNG

Katalin Laczó

Im ersten Teil der Studie (Wissenschaftliche Berichte der Pädagogischen Hochschule „Juhász Gyula“, 1981) wird die Stelle der Kulturpolitik im Ganzen der Politik und die der Kulturverwaltung in der Staatsverwaltung untersucht. Dabei wird es bewiesen, dass die Kulturpolitik einen organischen und spezifischen Teil des Ganzen der Politik und die Kulturverwaltung einen der Staatsverwaltung bildet. Nach der Analyse des Verhältnisses zwischen Kulturpolitik und -verwaltung, darunter der Volksbildungspolitik und -verwaltung, werden die Eigenarten, Methoden und Wirkungsräume dieser zwei Hauptverwaltungsgebiete geforscht.

КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА И УПРАВЛЕНИЕ КУЛЬТУРНОЙ

КАТАЛИН ЛАЦО

В первой части своей работы (см. Научные Записки Сегерского Педагогического Института, „Tudományos Közlemények, 1981) автор подверг анализу место культурной политики в политике в целом и место управления культурой в государственном управлении. Автор в своей работе приходит к выводу, что культурная политика является органической и вместе с тем своеобразной частью политики в целом, также как и управление культурой представляет собой часть государственного управления. В настоящей работе в рамках анализа особенностей культурной политики и управления культурой автор сначала рассматривает взаимосвязь политики и управления в области всеобщего народного образования и культуры, а затем особенности, методы и рамки этих двух главных сфер управления.

**A „LÁTHATATLANOK”
(ADATOK MEZŐVÁROSAINK XVI. SZÁZAD ELEJI
LÉLEKSZÁMÁNAK KUTATÁSÁHOZ**

SZEGFŰ LÁSZLÓ

Bár középkori városainkról igen nagy a résztanulmányok száma, monografikus feldolgozás írására csak 1980-ban került sor. Annál meglepőbb, hogy szerzője már a bevezetőben leszögezi: „nehéz megmondani, mit értünk város alatt. A város szóban foglalt tartalmat valójában nem tudjuk kielégítően meghatározni.”¹ A meghatározhatatlanság képzete táplálkozhat egyrészt abból a tényből, hogy városok az ókortól napjainkig léteztek, másrészt — mivel a feudalizmust a városokban szerveződő polgárság új, kapitalista gazdasági-társadalmi formációja váltotta fel — az az elképzelés, hogy a „városok fejlődésük korai szakaszától kezdve idegen testként éléködtek a feudális társadalomba.”² Pedig a középkorban a valódi várost — még abban az esetben is, ha korábbi (ókori, korafeudális) előzménye vagy modern folytatása van — a természetes gazdálkodás bomlási folyamatában a feudalizmus belső fejlődése hívta életre.

A középkori város a paraszti árutermelés talaján kibontakozó társadalmi munkamegosztás színtere: az ezzel együttjáró növekvő és differenciálódó fogyasztást kielégítő, a (szűkebb és tágabb értelemben vett) régió többlettermékeinek növekvő forgalmát lebonyolító központ, ahol lezajlik a feudális járadékformáknak (a munka- és termékjáradéknak pénzjáradékká történő) átalakulási folyamata, melynek eredőjeként a földesúr által a jobbágytól (terméktöbblet formájában) elsajátított többletmunkán megosztozik a hűbérúr és az átváltást realizáló — korábban csak szűk luxusigényeket kielégítő, távolsági kereskedelmet űző — kereskedő. A kereskedő jövedelme tehát a hűbérúrnak (a paraszttól járadékként behajtott) és az árutermelő jobbágy-nak a többletterméke (élősködő jellegű) megcsapolásából ered, azaz e szempontból a középkori város az a fórum, ahol a feudális járadékformák (részben) átalakulnak kereskedőtökévé.³

A városok egy része kemény harcok árán lerázta a hűbéri függést, más része pedig jövedelme bizonyos hányadának feláldozásával az effajta települések pénzügyi hasznát gyorsan felfedező uralkodótól (elsősorban az immunitások és kisebb regálék megváltásával) privilegiumlevélben biztosított (bíráskodás, adóbehajtás, papállítás, vásártartás, olykor az árumegállítás jogával, a szabad ingatlanforgalom s végrendelkezés biztosításával, vámok, replessaliák és descensus alóli mentesség kieszközölésével stb. járó) autonómiát vásárol, melynek folyamányaként szabadabban, lendületesebben fejlődhet.⁴

Ugyanakkor a kereskedő a társadalmi munkamegosztás eredményeként a városban kibontakozó egyszerű (a termelési eszközök magántulajdonán alapuló, de lényegileg idegen munka kizsákmányolása nélkül vagy annak minimális igénybevitelével folyó) ipari árutermelés termelési és az ezzel kezdetben még összefonódó forgalmi folyamatának szétválasztására is törekszik, hogy ezt a termelési szférát is meg tudja fejteni. (Ez a városon belül a kereskedő-patríciusok és az önvédelemként céhekbe tömő-

rülő iparos-kézműves réteg ellentétének egyik fő forrása.)⁵ A kereskedő(tőkés)nek, mivel a forgalom ugrásszerűen növekszik, a kereslet és kínálat összhangjának kialakítása végett árubőséget kell létrehoznia, tehát az ipari termelés mennyiségi növelése és minőségi mutatóinak megváltoztatása érdekében kénytelen tőkéje egy részét a termelés területén elhelyezni, s így a protoindusziális szférában működtetett kereskedőtőke utat nyit a feudalizmus bomlasztásához, a tőkés termelési mód kialakításához. A kereskedőtőke városi felhalmozása tehát elősegíti az áru- és pénzviszonyok fejlődését, a pénzgazdálkodás fokozott térhódításával utat nyit a földesúrnak alávett jobbágy meghatározott összeget fizető, szabad bérlővé történő átalakulásához, kibontakoztatja és elmélyíti a város és falu kapcsolatát, fokozza a földrajzi munkamegosztásból kínálózó cserét, egyben a pénzeszközök koncentrációja, s annak alkalmanként a termelés területén való befektetése révén a fejlődést szolgálja.⁶

Természetesen a városfejlődésben különbségek jócskán akadtak még ugyanazon országban vagy kisebb földrajzi egységen belül is. Még nagyobb eltéréseket tapasztalunk azonban, ha a kelet- és nyugat-európai fejlődést akárcsak nagy vonalaiban is összevetjük.

Nyugat-Európában a barbár (VIII—XI. századi arab, normann, magyar) támadások következtében, részben antik nyomokon olyan megerősített és viszonylag nagyobb lélekszámú népesség befogadására alkalmas települések hálózata alakult ki már a feudalizmus naturális korszakában,⁷ amely épp a hathatós védelem szempontjainak (centrális elhelyezkedés, könnyű megközelíthetőség, jó ellátási övezet stb.) figyelembevételére az árutermelésre való áttérés időszakában a valódi város funkcióit is képes volt ellátni. Ezzel szemben Magyarországon alig volt megerősített település, ugyanis az első igazán komoly katonai csapást a tatárok mérték ránk 1241—42-ben, de ekkor már a feudális birtokosság úgy megerősödött, hogy elsősorban a saját védelmét biztosító várépítkezésekbe fogott. (Később pedig attól való féltében, hogy települése kőfállal övezve a szabad királyi városok sorába emelkedhet, elzárkózott mindenféle erődített település létrehozásától.) Nem véletlen tehát, hogy később éppen a főrangúak vára, feudális birtokközpontja körül bontakozik ki jelentős részben a hazai „városiasodás.”⁸

Ugyancsak a megkésettségéből adódik, hogy míg Nyugat-Európában a mezőgazdasági árutermelés létrejöttével egy időben kellett e termékek cserealapját (nemesfém mellett az ipari árut is) a társadalmi munkamegosztás révén megteremteni,⁹ addig a magyarországi kibontakozása idején már (a hazai előállítás költségeihez képest) olcsó és nagy mennyiségű ipari termék árasztotta el a piacokat, tehát az iparcikk igényt zömmel külföldről behozott áruval elégítették ki, így a hazai kézművesség nem a megfelelő mértékben fejlődött, városaink kereskedőrétege pedig elsősorban a közvetítő kereskedelemre rendezkedett be.¹⁰ A pénzgazdálkodás előrehaladtával a vagyonosodó réteg a jó minőségű külföldi árut vásárolta, a szegény népnek pedig be kellett érnie a háziipari vagy az azzal majdnem azonos minőségű kontármunka termékeivel. Így a hazai fejlődés az árutermelés kibontakozása idején is határozottan agrárjellegű maradt.

A nyugat-európai politikai elképzelésekben állandóan számolni kellett a városokkal, mint katonailag is fontos objektumokkal, ezért a centralizáció folyamán az uralkodók nagyobb súlyt fektettek a városok megnyerésére, másrészt a városokból befolyt adó lehetővé tette a központosítás gépezetének (zsoldosereg, hivatali apparátus stb.) kiépítését.¹¹ Magyarországon pedig az uralkodók hatalmuk megóvása érdekében arra kényszerülnek, hogy részint saját gazdasági, közigazgatási apparátusuk (servientes regis, iobagiones castris etc.) széles rétegeire, illetve a katonáskodó népelemekre (székelyek, besenyők, jászok, kunok stb.) támaszkodjanak, ezek jelentős hánya-

dát nemesítsék kifejezetten arra törekedve, hogy ezt a réteget meg is tartsák uralkodói függésben.¹² (Ezért nem épül ki hazánkban a tökéletes hűbéri láncolat.) Az így kialakult nagy létszámú köznemesség azonban egyértelműen városellenes arculatú volt, ugyanis éppen az ő egzisztenciáját veszélyeztette legjobban a bontakozó városi fejlődés munkaerőt elszívó hatása.¹³ Tehát az uralkodó nem rendelkezett azzal a hatalommal, amelynek birtokában a hazai városfejlődést szorgalmazhatta volna, sőt bele kellett abba törődnie, hogy a király és a városok kapcsolatának országgazdagító hatását megirigylő főrangúak a saját „fennhatóságuk” alatt, a saját hasznukra hozzanak létre az uralkodótól független „városokat”. Így a hazai városfejlődésben dominánsá vált egy olyan fejlődési forma, amely mezővárosok sorát eredményezte.¹⁴

A feudális falvakból kialakult mezővárosok — bár fejlettségük szintje szerint nagyon differenciálhatók¹⁵ — ugyanazt a szerepet hivatottak betölteni, amit a valódi városok, azaz a paraszti árutertermelés talaján a feudális járadékformák transformálódási folyamatát kell lebonyolítaniuk, ezzel lehetővé tenni azt, hogy a földesúr a jobbágy többletmunkájának egy részéhez most már pénzjáradék formájában hozzájusson. Éppen ezért a mezővárosok is a megélénkülő (elsősorban mezőgazdasági) árucsere központjai.¹⁶ Abból adódóan, hogy a hazai árutertermelés erősen agrárjellegű, ez a forgalom elsősorban mezőgazdasági termékek cseréjét jelenti. Ezért, továbbá azért is, mert a mezőváros földesúri joghatóság alá tartozik, e helységekben általában nem ül meg kereskedőréteg, hanem a forgalmat vagy maguk a termelők — parasztlakosok, mezővárosi vagy városi kézművesek —, vagy kisebb mértékben városi kereskedők bonyolítják le.¹⁷ Így a forgalomból eredő „kereskedőtöke” is jelentős részben a gazdag parasztlakosok kezébe kerül, s újra az agrárgazdaságba investálódik, tehát csak minimális mértékben töltheti be azt a funkciót, amit Nyugat-Európában.

A feudális birtokos a nagyobb haszon és a jobbágyok idecsábítása érdekében — ami önmagában is jelzi, hogy a mezővárosi fejlődés alapfeltétele a jobbágyság szabad költözése¹⁸ — bizonyos autonómiát adhat gazdaságilag gyarapodó helységeinek. Kieszközli számukra a királynál a vásártartás jogát (de a vásárvám a rend biztosítása örvén őt illeti), bizonyos földesúri jogokat (bíróválasztás, papállítás stb.) és kiváltságokat (malom-, kocsmá-, mészárszéktartás stb.) meghatározott fizetség ellenében átenged „parasztpolgárainak”, s megegyezik velük, hogy évi egy összegben (esetleg két részletben), pénzben fizetik adójukat, ugyanakkor nem szól bele abba, hogy a lakosok ezt a summát egymás között hogyan osztják fel.¹⁹ Bár a jobbágyoknak nincs olyan tulajdonjoguk a mezővárosokban, mint a valódi városok polgárainak, (nem végrendelkezhetnek szabadon, nincs szabad ingatlanforgalom stb.), azért az úr ritkán szól bele a földhasználát ügyeibe, azaz a termelés struktúráját a mezővárosok maguk határozhatják meg, s így a tehetősebbek monokulturális műveléssel, nagy állattartással gyarapíthatják vagyonukat.²⁰ A mezőváros gazdagodása a földesúr hasznának növekedéséhez vezet, de arra azért féltékenyen ügyel, nehogy a kiváltságok szaporodása a város elvesztéséhez, szabad királyi várossá emeléséhez vezessen (ezért pl. a kőfallal kerítést sohasem engedélyezi).

A mezővárosi polgár bár jogilag jobbágy, vagyona révén a kiemelkedés lehetőségével kacérkodik, olykor nemesi családba házasodik, gyermekei közül egyet-egyet már (külhonban) iskoláztat.²¹ Ugyanakkor maga a település is nem ritkán magán viseli a fejlődés kézzelfogható jegeit: gyarapszik a kézművesek száma,²² növekszik a vásári forgalom hatósugara, megtehetszik a helységben egy-egy koldulórend²³ és mindezek ellenpólusként nő a szegénység lélekszáma is. A mezővárosi polgár lévén maga is jobbágyi jogállapotú, árutertermelő gazdaságában nem alkalmazhat robotot, hanem kénytelen szegényebb sorstársai munkaerejét pénzért megvásárolni, bérmunkásokat, idénymunkásokat, cselédeket alkalmazni. A mezővárosok szívó hatása tehát

igen nagy, mind a vagyonukat gyarapítani kívánó falusi gazdag parasztok, mind a töredéktelekeiken már megélni képtelen szegény jobbágyok felé.²⁴ (Ez a polarizáció természetesen magában hordozza a településen belüli szociális ellentétek csíráit is.) Jelen tanulmányunkban néhány ilyen Duna-menti mezőváros népességének kérdéséhez kívánunk adatokat szolgáltatni különös tekintettel a szegény, pauper-népesség arányára.

A XV—XVI. század fordulójának népességi viszonyairól alkotott összképünk igen nagy eltéréseket mutat. Míg egyes kutatók alig 3 millióra teszik a korabeli népességet,²⁵ mások 3,4 millióról beszélnek,²⁶ megint mások kerekítve 3,5 milliót említnek,²⁷ előfordul 3,5—4 milliós becslés,²⁸ vagy konkrét 4 millió számítása,²⁹ de volt már példa 4,5—5 millió feltételezésére,³⁰ sőt 5—5,5 millió állítására is.³¹

Ha most már a bennünket közelebről is érintő mezővárosi lakosságot nézzük, azt tapasztaljuk, hogy már a városok számának elképzelésében sincs összhang. Van olyan vélemény, hogy településeinkből mindössze pár száz volt több-kevesebb kiváltsággal rendelkező mezőváros,³² pontosabb adattal más (Erdély és Szlavónia nélkül) 750-re teszi az ilyenek számát,³³ újabban a 800-as szám körül látszik megállapodni a szaktudomány,³⁴ de van olyan vélekedés, hogy 800—850 korántsem a teljes szám tükröződése,³⁵ s még egyazon kutató is hol 850 mezővárossal számol, hol 850—900-at említ,³⁶ van továbbá, aki (Szlavónia és Erdély bevonásával) 900 körül vagy efelett tételezi a szóban forgó helységek számát.³⁷

Hasonlóképp változatos a mezővárosi lélekszám becslése, amelyben a „több száz lakó”³⁸ említése mellett előfordul átlag 500 fő feltételezése,³⁹ 535 fő számítása,⁴⁰ 950 körüli átlagszám elképzelése⁴¹ vagy esetleg ettől nagyobb értékre való célzás is.⁴² Konkrét települések esetében tudunk 941 adózó,⁴³ 1344 kitelepítendő bizonyított jelenlétéről,⁴⁴ vagy akár 7500 lakos,⁴⁵ esetleg 10—15 ezer lelket számláló mezőváros⁴⁶ feltételezéséről. (Ez utóbbiak jócskán meghaladnák a szabad királyi városok össznépességének számszerű mutatóit is.⁴⁷)

Ezek az igen szélsőséges értékek többnyire a becslési módszerek függvényei. MÁLYUSZ pl. a Mátyás uralkodása idejére megállapítható portaszámot (260 000) szorozta 2-vel, mivel arra a következtetésre jutott, hogy egy telken kb. 2 család élt, majd ezt a családra megállapított ötös koefficienssel ismét beszorozva jutott el eredményéhez, a 3 milliós népesség feltételezéséhez.⁴⁸ MOLNÁR az általa feltételezett 265 000 portán élő 2 738 000 (egy portán két család, családonként kb. 5 fő) lelket 22 160 helységre elosztva és feltételezve, hogy a mezővárosokban kb. ötször annyi zsellér és jobbágy élt, mint falun, jutott arra a meggyőződésre, hogy a mezővárosok átlagnépessége 535 fő (850 mezővárost számolva).⁴⁹ A nagyon magas számok esetében pl. KOVÁTS a Henry—Fleury-féle családrekonstrukciós módszerrel kikövetkeztetett XVIII. századi kutatási eredményeit összevetve FÜGEDInek a XV. századi arisztokrácia demográfiai viszonyait illető megállapításaival, és azt az ország össznépességére alkalmazva jut el eredményéhez (5—5,5 milliós lélekszám), majd ebből kiindulva arra következtet, hogy a XVI. századi dzsizje-defterben feltüntetett minden egyes adózó „20—25 főnyi népesség jelenlétét fejezi ki”.⁵⁰ Hasonló számszerű eredményre jutott már ACSÁDY is, csak más módszerrel, ti. ő egy telken négy jobbágy-családot feltételezett, s ezt öttel szorozva jutott el a 20-as portánkénti szorzószámhoz.⁵¹

A módszer különbözősége mellett a felhasznált forrásanyag is döntően befolyásolhatja az eredmény kialakulását. Mivel más statisztikus feldolgozásra alkalmas dokumentum (pl. a Henry—Fleury módszer alkalmazásához szükséges anyakönyvek stb.) e korszakból nem áll rendelkezésünkre, a különféle gazdasági jellegű összeírásokra támaszkodhatunk: az urbáriumokra, tized- és rovásadó jegyzékekre, illetve a török hódítás után a szandzsák-, tized-, és fejadó-defterekre.⁵² A városi lélekszám

becslése is (egy—két esetet leszámítva) az adójegyzékek segítségével történt.⁵³ Ebből több probléma is adódhat: egyrészt elég hiányosan maradtak fenn (legalábbis a korai időszakból) adóajlstromok,⁵⁴ másrészt közel sem biztos, hogy a nem kifejezetten demográfiai viszonyok rögzítésére szolgáló feljegyzések pontosan tükrözik a tényleges helyzetet.⁵⁵ Nem ismerjük pontosan az adó kirovásának módját,⁵⁶ de azt mindenképp feltételezhetjük, hogy a rovók a legszegényebb, teljesen fizetéképtelen réteget fel sem vették jegyzékeikbe.⁵⁷ Tehát az adózási szisztéma határozza meg, hogy a gazdasági, társadalmi és demográfiai viszonyokat milyen mélységben tárják fel, éppen ezért a jegyzékek ritkán lépnek túl a „porta”, illetve a „háztartás” vagy „család” élen álló családfőnél.⁵⁸

A török összeírások részletesebbnek tűnnek,⁵⁹ de ismerve az adó kivetésének és beszedésének mechanizmusát,⁶⁰ továbbá annak tudatában, hogy legtöbb helyen a török is átvette a korábbi magyar adóztatás szisztémáját és pl. a közös háztartásban élőket közösen, nem külön—külön adóztatta,⁶¹ ettől a forráscsoporttól sem várhatunk abszolút biztos fogódzókat.

Az urbariumok a korai időszakban, kiváltképp az adójukat egy összegben fizető mezővárosok esetében gyakran csak a „régí szokásokra” hivatkoznak, s amikor már értékelhető adatok tömegét közlik, az ország három részre szakadása, s az ezzel járó népmozgások következtében nagy óvatossággal használhatók csak fel általános következtetések levonására.⁶² Hasonló a helyzet a dézsmajegyzékekkel is, amelyek Mohács előtt igen hiányosak,⁶³ s bár a török megszállás után a kamara bérlí tizedet, így adminisztrációja igen megbízhatónak tűnik,⁶⁴ mégis nagy tévedések lehetőségét rejti magában.⁶⁵ A dézsmakivetésnél is gyakori, hogy az adókiivetőt becsapják,⁶⁶ de még inkább nyomon követhető ez az állami adóztatásnál. Mivel a földesúrnak is érdeke, hogy az állami adó a lehető legkevesebb legyen, a rovókat sokszor félrevezetik, lekenyerezik, megvesztegetik stb., s az általuk készített jegyzéket a megyegyűlés hagyja jóvá. Ezért pl. az uralkodó kénytelen 1593-ban arról panaszkodni, hogy „alig félannyi [porta] íratott össze, mint amennyi a valóságban van”,⁶⁷ tehát az adókiivetést „a kapuk új számbavétele mellett” (facta nova portarum connumeratione)⁶⁸ rendeli el, de még három év múltán is kénytelen a törvényalkotás megjegyezni, hogy „a kapuk számát csalás nélkül és lelkiismeretesen” (absque fraude conscientiose portarum numerum)⁶⁹ írják össze, később pedig úgy döntenek, hogy a rovókkal szakértők is szálljanak ki a csalások megakadályozása céljából.⁷⁰

Magától értetődő, hogyha a biztosnak tekinthető adatok is igen nagy hibalehetőség hordozói, még fokozottabb tévesztés lehetőségével kell számolnunk, ha az egy-egy adózó portán élő családok (háztartások) számát becsléssel (2-ben,⁷¹ 2,5-ben,⁷² 3—6-ban,⁷³ vagy 4-ben⁷⁴) állapítjuk meg, majd ezt a családok lélekszámának kiszámításakor szokásos (4-es,⁷⁵ 4,1-es,⁷⁶ 5-ös,⁷⁷ 10-es,⁷⁸ 20—25-ös⁷⁹) koefficienssel szorozzuk. Nyilvánvalóan egészen más eredményre jutunk, ha „a korabeli telket és portát, mint valóságos háztartási egységet” szorozzuk „a szokásos ötös lélekszámmal”,⁸⁰ mintha ugyanezt minden családra külön alkalmazzuk;⁸¹ lényegesen el fog térni számításaink eredménye, ha városi (mezővárosi) házanként 6—7-es szorzót veszünk alapul,⁸² mintha e családnál is heterogénebb egység esetében 10-nél nagyobb szorzószámot használunk.⁸³ Egyet kell tehát értenünk az olyan vélekedéssel, hogy az így kialakított „átlagos kép... matematikai konstrukció eredménye”,⁸⁴ az általánosításhoz még túlságosan kevés az alap, tehát zöld utat kell biztosítani az egyedi esetek vizsgálatának.

Amire jelen munkánkban fel szeretnénk hívni a figyelmet, az egy másik forráscsoport, az ún. hatalmaskodási, kártérítési perek dokumentumai. A demográfiai mutatók megállapításánál eddig is számításba vették ezeket, pl. BACSKAI egy a bátai

apát által Bátmonostori Töttös László pongráci birtokán elkövetett hatalmaskodás okiratára — amely szerint Szerelméről az apát összes jobbágya (universi populi), kb. 150 ember vett részt a támadásban — támaszkodva, az „in oppido Zeremlyan” lakó népesség számát 770-re becsüli, nyilván az ötös koefficiens segítségével.⁸⁵ Magunk egy, a Dózsa-parasztháború kártérítési követelései között fennmaradt okiratnak a kutatásba való bevonására teszünk kísérletet.

Röviden az előzményekről: 1514-ben a kereszteshadak szerveződésekor Kalocsa is gyülekezési központ volt, ahonnan május 10-e körül elindultak délre, a török ellen az önkéntesek. Aki tehát önszántából csatlakozott a sereghez Baja környékéről, az már ekkoriban elhagyta e vidéket. A Nagy Antal-féle hadat Bács vára alatt érte, érthette a fordulat híre. Dózsa ún. ceglédi kiáltványának hatására azonban a Duna mellett új táborok keletkeztek, amelyeket már a lázadás és a kényszer, (a keresztvezér által kiállításba helyezett rendkívül brutális) megtorlástól való félelem, a jövő évi kenyérnekvaló féltéséből fakadó elkeseredettség és a hadba vonulni vonakodó, bár elméletben vérükkel adózó nemesek elleni düh hívott életre. Két ilyen táborról tudunk az említett területen: az egyik Tolnán, a másik Baján szerveződött;⁸⁶ valószínűleg úgy, hogy a megtorlástól jobban tartók — köztük számos bajai is — a kijelölt tolnai táborban gyülekeztek, a merészebbek pedig a közelebbi Baján alakítottak ki táborot. Ebből nem kevesebb következik tehát, mint az, hogy a környék felkelőit legalább három táborban kell keresnünk, egy táborban tehát aligha volt jelen egy település egész közössége.⁸⁷

A parasztfelkelés bukása után az urak országgyűlésén rendezték a kártérítéssel kapcsolatos tennivalókat. Kimondták, hogy minden vármegyében az alispánok, a négy szolgabíró és 12 esküdt járja sorba a birtokokat, mérje fel az okozott károkat, derítse fel a tetteseket és állapítsa meg a kártérítés határidejét. Valamennyi követelés közül a legfeltűnőbb az a kártérítési igény, amelyet Tolna mezőváros nyújtott be és a vizsgáló bizottság jóvá is hagyott. Ime a dokumentum!

„Mi, Szerdahelyi Óz János és Henyei Tiborc András alispánok és a szolgabírák, valamint a tizenkét választott esküdt és Tolna megye nemesének összessége adjuk emlékezetül, hogy megtörtént előttünk a törvény értelmében annak bizonyítása, hogy mennyi az a kár, amelyet Tolna város bírái, esküdtjei és polgárai, tudniillik a székesfehérvári egyház tisztelendő prépostjának, Lőrincnek a jobbágysága a népek, illetve a parasztságot keresztes hadjárata őrve alatt történt felkelése idején Monostor, Gara, Arany, Vajas, Tóti, Patala, Katymár, Borsod, Pongrác, Szentgyörgy, Mátyusháza, Bába, Szeremle, Baja mezővárosok és falvak lakóitól és lakosaitól eltértek. Végül is mi az okozott kárt 3105 forintra és 27 dénárba becsültük, amit az előbbi mezővárosokra és falvakra nagysága szerint Isten által megkövetelt igazságossággal előzetesen beszerzett nyilvánvaló tanúbizonyságok és bizonyító dokumentumok alapján kivetettünk. Ebből az összegből Monostor mezővárosra 438 forint és 84 dénár, Garára 343 forint és 44 dénár, Bajára 572 forint és 40 dénár, Aranyra 157 forint és 41 dénár, Vajasra 14 forint és 31 dénár, Tótira 85 forint és 86 dénár, Patalára 81 forint és 9 dénár, Katymárra 81 forint és 9 dénár, Borsodra 310 forint és 5 dénár, Pongrácra 57 forint és 24 dénár, Szentgyörgyre 71 forint és 55 dénár, Mátyusházára 85 forint és 86 dénár, Bátára 519 forint és 93 dénár, Szeremlére 286 forint és 20 dénár jutott. Ezek a mezővárosok és falvak Tolna mezőváros említett polgáraival és lakóival szemben elítéltek. Az előrebocsátott tanúbizonyságára elhatároztuk, hogy az alispánjaink és szolgabíráink pecsétjével szokott módon megpecsételt ezen oklevelünket az említett Tolna mezőváros polgárainak és lakosainak kiadjuk, ahogy azt az igazság megköveteli. Kelt Csernéden, Nagyboldogasszony ünnepe utáni hétfőn az Úr 1517-ik évében.”⁸⁸

Nehezen képzelhető el, hogy a Tolnára összegyűlt keresztések ekkora kárt hogyan okoztak, amikor szinte semmit sem csináltak. Feltételezhetnénk, hogy az egyes helységek lakói által okozott károkat külön-külön állapították meg, s a követelések nagyságrendi eltérései az előidézett káresetek súlyosságával hozhatók kapcsolatba, de ez igen nehezen képzelhető, mert dénárra megegyező bírságok is vannak.

A szent Lukács-napi országgyűlés végzései között szerepel, hogy a felbecsült károkat azoknak a városoknak, mezővárosoknak, birtokoknak és falvaknak a lakói vagy parasztjai (rustici seu coloni) kötelesek megfizetni, ahol azok előfordultak. Így esetleg elképzelhető lenne, hogy a szóban forgó települések egész lakosságával szemben léptek fel követeléseikkel. A dokumentum sugall is egy ilyen lehetőséget, amikor kimondja, hogy az okozott kárösszeget „az előbbi mezővárosokra és falvakra a falvak nagysága szerint... kivetítettük”. Ez lehetne tehát az első feltételezés, hogy ti. az összegek a települések lélekszámát (portaszámát, házsámát, családszámát?) tükrözik valamiképpen.

Ám a törvény az ellen is intézkedik, hogy kollektív büntetést alkalmazzanak. Határozottan kijelenti, hogy bár egyesek szerint néhány ember egy helységben csak akkor követhet el vétségeket, ha ehhez hallgatólagosan a többi is hozzájárult, mégsem lehet mindenkit vétkesnek tekinteni, hanem „csakis a vétkeket és bűnözőket, nem pedig az ártatlanokat” kell elítélni, a többiek pedig büntetlenek és sértetlenek maradjanak.⁸⁹ Erre azért jó volt odafigyelni, mert a kártérítésre kötelezettek birtokosának sem lehetett kedvére, hogy jobbágyait mások nyomorgatják, s így esetleg az ő járandósága szenved késedelmet, tehát könnyen a jogtalanság bélyegét nyomhatták a követelésre, ha az nem volt elég körültekintő és megalapozott. Jogellenes követelés kifizetésére pedig várhatott volna a közösség. Arra pedig már utaltunk, hogy a szóban forgó települések lakói közül sokan lehettek Nagy Antal táborában is, mások pedig Baján állítottak tábort. Így — nem is beszélve azokról, akik nem mehettek a gyülekezési központba (öreg, betegek, gyerekek stb.) — csupán egy részük lehetett jelen Tolnában. Azért sem gondolhatunk arra, hogy esetleg az egyes helységek lakóinak lélekszáma (családszáma?) szerint szabták meg a kártérítés összegét, mert nem az alperesek osztják fel egymás között, hogy ki mennyit fizessen a károsultaknak, hanem Tolna tényleges követelése ezek az említett falvaktól és mezővárosoktól.

A megoldás kulcsát az adja szerintünk, hogy a citált összegeknek van legnagyobb közös osztója, azaz valamennyi összeg osztható egy bizonyos tétellel, nevezetesen 53 dénárral. A kártérítés összege tehát így oszlik meg:

Település	Kártérítési követelés	Hányszorosa ez az 53 dénáros alapsbírságnak?
Monostor	438,84 Ft	828
Gara	343,44 Ft	648
Baja	572,40 Ft	1080
Arany	157,41 Ft	297
Vajas	14,31 Ft	27
Tóti	85,86 Ft	162
Patala	81,09 Ft	153
Katymár	81,09 Ft	153
Borsod	310,05 Ft	585
Pongrác	57,24 Ft	108
Szentgyörgy	71,55 Ft	135
Mátyusháza	85,86 Ft	162
Báta	519,93 Ft	981
Szeremle	286,20 Ft	540
Összesen:	3105,27 Ft	5859

Nyilván azért tudták a tolnaiak ilyen pontosan, dénárokig lebontva kiszámítani kárukat, mert megbízható adataik lehettek — feltehetőleg az élelmezés kényszeréből adódóan — az egyes helységekből érkezett keresztések pontos számáról. Az egy fő-től követelt összeg körülbelül reális is. Az események időrendjét figyelembe véve a keresztések kb. két—három hétig élhettek Tolna mezőváros javaiból. (A Dózsa-kiáltvány június második felében juthatott el hozzájuk, s csak kb. július 10-ig táborozhattak itt.) Egy könnyűfegyverzetű gyalogos kéthetes élelmezése ez idő tájt hivatalosan is kb. fél forintra rúgott, az évi létminimum pedig egy főre számítva 12,—Ft körül lehetett.⁹⁰ Azaz a keresztések felélték Tolna mezőváros élelmiszer tartalékait, s azt követelték vissza tőlük a velük sorstárs tolnai parasztok. Ha ez helytálló, akkor rendkívül fontos adatokhoz jutunk: meg tudjuk határozni, hogy egy-egy helységről hány fő vonult a tolnai táborba. Annyi, amennyit a kártérítési követelések 53 dénáros mutatói élénk tárnak, tehát Bátmonostorról 828 fő, Garáról 648 fő, Bajáról 1080 fő stb.

Abban tehát bizonyosak lehetünk, hogy ezek a mutatószámok valamilyen, a népességre utaló tényt közölnek velünk, valamilyen közös nevezőn lévő arányosságot tükröztenek. Ami viszont ebből az alábbiakban következik, csupán hipotézis több variációra:

1) Elképzelhető, hogy a mutatószámok az idézett települések összlélekszámát adják meg, ez azonban a már felsorolt érvek alapján aligha lehetséges.

2) Nem lehetetlen, hogy a fenti települések családjainak a száma szerepel ezek alatt a mutatók alatt. Ez esetben az egyes helységek lélekszámát hagyományos módszerrel (4-es vagy 5-ös koefficienssel szorozva) a citált tételek 4—5-szörösében határozhatnánk meg; tehát Bátmonostor 3300—4000 fő, Gara 2600—3200 fő, Baja 4300—5400 fő, Borsod 2300—2900 fő, Bata 3900—4900 fő, Szeremle 2200—2700 fő stb.

3) Ha viszont elfogadjuk kiindulási alapnak, hogy ez a követelés élelmezési lajstrom alapján készült, tehát a tolnai tábor tényleges létszámát tükrözi (természetesen leszámítva magukat a tolnaiakat), és feltételezzük azt, mint minimumot, hogy minden családból legalább kétszer annyi családtag maradt otthon, mint amennyi hadba vonult, nagyjából az alábbi lélekszámot nyerjük: Bátmonostoron 2300—2600 fő, Garán 1500—2000 fő, Baján 3000—3500 fő, Borsodon 1700—1800 fő, Bátán 2700—3000 fő, Szeremlén 1500—1700 fő stb. Ehhez természetesen hozzá kellene még számítani azok számát, akik egyáltalán nem fogtak fegyvert, vagy az adott időpontban Nagy Antal seregében voltak, amely Perleknél állomásozott, avagy a bajai tábor létszámát gyarapították, hiszen ott is sok környékbeli gyülekezhetett össze. Számunkra ez a megoldás tűnik a legkézenfekvőbbnek.

Sajnos épp a legfontosabb települések esetében nem rendelkezünk megfelelő kontroll-adatokkal, mert adóikat valószínűleg évi egy vagy két összegben fizették. Néhány összevetésre azonban így is módunk nyílik. Szeremle lakói pl. 1464-hez képest legalább a kétszeres létszámra emelkedhettek, Bátmonostor lakossága azonban 1518-ra — talán a Hajszentlőrincnél elszenvedett súlyos vereség nagy vérvesztése következtében — legkevesebb a felére zuhant vissza.⁹¹ A bemutatott dokumentumból kikövetkeztetett eredményeinket összevetve a szakirodalomban más források alapján megállapított lélekszámokkal azt mindenképp nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy az említett helységek, főképp a nagyobb mezővárosok zselléreinek, nem adózó pauper-elemeinek száma rendkívül magas lehetett, a XVI. század elején már elérhette vagy meghaladhatta az adózók lélekszámát is. A telekaprozódás, pusztasodás következtében a töredékten családjá megélhetését már biztosítani nem képes, zsellérsorba süllyedt jobbágyok tömegei kísérelték meg, hogy a mezővárosokban

munkához jussanak.⁹² Ha ebbe mélyebben belegondolunk, talán (a fenti adatok ismeretében) nem is tűnik túlzásnak, amit egy ismeretlen szerzetes a környék 1514-es pusztulásáról írt; „Baja mezőváros és különösen Szentlőrinc mezőváros a földdel lett egyenlővé téve; egyesek azt állítják, hogy 25 ezer, mások, hogy több, tudniillik 32 ezer ember pusztult el.”⁹³

Úgy véljük tehát, hogy amikor Magyarország XV–XVI. századi népességének alakulásáról írunk, nem szabad arról a SZABÓ ISTVÁN-i figyelmeztetésről megfeledkeznünk, hogy „voltak... valósággal a társadalom alatt élő rétegek is, amelyek láthatatlanok a késői kutató előtt”⁹⁴ s éppen ezért nem szabad egyetlen adatot sem figyelmen kívül hagyni, amely erre a rétegre rávilágíthat. A szóban forgó dokumentum, ha nem is számukra, de bizonyos szűkebb régióban arányaikra mindenképp következtetni enged.

Jegyzetek

1. GRANASZTÓI GYÖRGY: A középkori magyar város. Bp. 1980. 5–6.
2. BÁCSKAI VERA: Magyar mezővárosok a XV. században. Bp. 1965. 7.
3. MAKKAI LÁSZLÓ: Az idő sodrában. II. A középkor története. Bp. 1968. 85–96, 114–120. — PACH ZSIGMOND PÁL: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp. 1963. 65.
4. MAKKAI: i. m. 85–90.
5. SZÜCS JENŐ: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955. 255–338.
6. MAKKAI: i. m. 119–120, 165–166. — SZÜCS: i. m. 189–254.
7. FASOLI, GINA: Le incursioni ungarie in Europa nel secolo X. Firenze, 1945. 5–6.
8. SCHNEIDER, WOLF: Városok Urtol Utópiáig. Bp. 1973. 151–152. — FÜGEDI ERIK: Mezővárosaink kialakulása a 14. században. Történelmi Szemle, 15 (1972). 321–342.
9. GIMPEL, JEAN: La revolution industrielle du Moyen Age. Paris, 1975. — MAKKAI: i. m. 72–78. 85–96.
10. MAKKAI LÁSZLÓ: Die Hauptzüge der wirtschaftlich—socialen Entwicklung Ungarns im 15—17. Jahrhundert. [= La Renaissance et le Reformation en Pologne et en Hongrie. (red. SZÉKELY György—FÜGEDI Erik) Bp. 1963.] 27–46. — SZÜCS: i. m. 176–189.
11. PETIT-DUTAILLIS, CHARLES: La monarchie féodale en France et en Angleterre (X^e—XIIIe siècle), Paris, 1971. 176, 191, 195, 232, 280—281, 304, 334—340, 363.
12. MOLNÁR ERIK: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bp. 1949. 86—88, 110—111.
13. ELEKES LAJOS—LEDERER EMMA—SZÉKELY GYÖRGY: Magyarország története. Az őskortól 1526-ig. Bp. 1965. 381—387. — Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1000—1526. évi törvények. (szerk. MÁRKUS Dezső) Bp. 1899. 622—625, 658—659, 680—683.
14. MÁLYUSZ ELEMÉR: A mezővárosi fejlődés. [= Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. (szerk. SZÉKELY György) Bp. 1953. 128—191.] — BÁCSKAI: i. m. — FÜGEDI: i. m. — PETROVICS ISTVÁN: A középkori magyar városfejlődés és Szeged. [= Fejezetek a régebbi magyar történelemből. (szerk. MAKK FERENC) Bp. 1981. 117—134.]
15. MÁLYUSZ: i. m. 154.
16. MOLNÁR: i. m. 229—230.
17. BÁCSKAI: i. m. 62—85.
18. MOLNÁR: i. m. 138—139.
19. SZABÓ ISTVÁN: A magyar parasztság története. Bp. 1940. 26. — BÁCSKAI: i. m. 86—107.
20. MAKKAI LÁSZLÓ: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. (A „telkes” és „kertes” földhasználat a XIII—XV. században.) [= Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 1957.] 463—478.
21. KUBINYI ANDRÁS: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. Településtudományi Közlemények, 23 (1971). 58—78.
22. SZÉKELY GYÖRGY: Vidéki termelőágak és árukereskedelem a XV—XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 3 (1961). 309—341.
23. FÜGEDI ERIK: A koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. Századok, 106 (1972). 69—96.
24. SZABÓ ISTVÁN: A magyarság életrajza. Bp. 1941. 50. — PACH: i. m. 64—65.
25. MÁLYUSZ ELEMÉR: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. [= Magyar művelődéstörténet. (szerk. DOMANOVSKY Sándor—BALANYI György—MÁLYUSZ Elemér—SZENTPÉTERY Imre—VARJÚ Elemér) II. Magyar renaissance. Bp. é.n.] 123—124.

26. MOLNÁR: i. m. 248. — KULCSÁR PÉTER: A Jagello-kor. Bp. 1981. 18.
27. BARTA GÁBOR—FEKETE NAGY ANTAL: Parasztháború 1514-ben. Bp. 1973. 44.
28. SZABÓ ISTVÁN: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. [= Magyarország történeti demográfiája. (szerk. KOVACSICS József) Bp. 1963.] 98. — GRANASZTÓI: i. m. 155.
29. SZABÓ: i. m. (1941) 50. — SZABÓ ISTVÁN: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Bp. 1975. 9.
31. Idézi: MOLNÁR: i. m. 248.
31. KOVÁTS ZOLTÁN: A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig. II. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1972. Szeged, 1972. 19.
32. KULCSÁR: i. m. 22.
33. BÁCSKAI: i. m. 14.
34. SZABÓ: i. m. (1963) 95. — BARTA—FEKETE NAGY: i. m. 47, 53. — SZABÓ: i. m. (1975) 66.
35. BÁCSKAI: i. m. 14.
36. MOLNÁR: i. m. 251, 229.
37. SZABÓ: i. m. (1940) 25. — SZABÓ ISTVÁN: Jobbágynok—parasztok. Bp. 1976. 180.
38. KULCSÁR: i. m. 22.
39. BÁCSKAI: i. m. 28.
40. MOLNÁR: i. m. 251.
41. BARTA—FEKETE NAGY: i. m. 47, 53.
42. SZAKÁLY FERENC: Sziget mezőváros (Somogy megye) lakosságának „connumeratiója” 1551-ben (Adalékok XVI. századi mezővárosaink demográfiai és társadalmi képéhez.) Történeti Statisztikai Évkönyv 1967—1968. Bp. 1970. 64. — SZABÓ: i. m. (1976) 185—186.
43. KÁLDY-NAGY GYULA: Tolna mezőváros mezőgazdasági termelése a XVI. század derekán a török adójegyzékekben. Agrártörténeti Szemle, 4 (1962). 585.
44. SZAKÁLY: i. m. 66—67, 72.
45. MÉSZÁROS LÁSZLÓ—HAUSFATTER KATALIN: A hódoltsági mezővárosok népességszámának kérdéséhez. Demográfia, 17 (1974). 225.
46. KOVÁTS: i. m. 15.
47. MOLNÁR: i. m. 130—131, 251. — SZABÓ: i. m. (1963) 96—97. — SZABÓ: i. m. (1976) 182. — GRANASZTÓI: i. m. 157—159.
48. MÁLYUSZ: i. m. 123—124.
49. MOLNÁR: i. m. 250—251.
50. KOVÁTS: i. m. 3—19. — MÉSZÁROS—HAUSFATTER: 113—116, 227.
51. ACSÁDY IGNÁCZ: A magyar jobbágnépesség száma a mohácsi vész után. Bp. 1889. 38—39.
52. SZAKÁLY: i. m. 61.
53. GRANASZTÓI: i. m. 156.
54. SZABÓ: i. m. (1976) 224.
55. BAKÁCS ISTVÁN: Vas megye XVI. századi jobbágnépessége kiszámításának kérdéséhez. Történeti Statisztikai Közlemények, 1 (1957). 6. — DÁVID ZOLTÁN: A házak száma és a népesség a XVI—XVII. századi forrásokban. Történeti Statisztikai Közlemények, 2 (1958). 83.
56. SZABÓ: i. m. (1975) 73.
57. SZABÓ: i. m. (1940) 21. — SZABÓ: i. m. (1963) 78, 113. — SZABÓ: i. m. (1975) 46.
58. SZAKÁLY: i. m. 61.
59. MÉSZÁROS ISTVÁN: Történeti statisztikai források a török hódoltság korából. Statisztikai Szemle, 38 (1960). 511.
60. FEKETE LAJOS: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp. 1943. 3—23. — HEGYI KLÁRA: Egy világbirodalom végvidéken. Bp. 1976. 102—118.
61. KÁLDY-NAGY GYULA: A dzsizje defterek és a tahrir defterek népességstatisztikai forrásértéke. Történeti Statisztikai Közlemények, 3 (1959). 109, 115—116.
62. MAKSAJ FERENC: Urbáriumok. (XVI—XVII. század) Bp. 1959. 9—48. — SZAKÁLY: i. m. 75—76.
63. SZABÓ ISTVÁN: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. Bp. 1954. — ILA BÁLINT: A dézsma adminisztrációja. Levéltári Közlemények 18—19 (1940—41). 223—249.
64. N. KISS ISTVÁN: A 16. századi dézsmajegyzékek. (Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék). Bp. 1960. 5—6.
65. Vö. GUNST PÉTER [Századok, 95 (1961). 751—755.] és ZIMÁNYI VERA [Agrártörténeti Szemle, 3 (1961). 132—136.] bírálatát N. Kiss fenti könyvéről.
66. ZIMÁNYI: i. m. 134.
67. ACSÁDY IGNÁCZ: A jobbágy-adózás 1577—97-ben. Bp. 1896. 63—81.
68. Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1526—1608. évi törvények. (szerk.: MÁRKUS Dezső) Bp. 1899. 734—735.
69. Uo. 782—783.
70. ACSÁDY: i. m. (1896) 118.
71. MÁLYUSZ: i. m. 123—124.

72. MOLNÁR: i. m. 245—247.
 73. BÁCSKAI: i. m. 5—6.
 74. ACSÁDY: i. m. (1889) 38—39.
 75. MÉSZÁROS—HAUSFATTER: i. m. 111—120. (a koefficiensnek története).
 76. MOLNÁR: i. m. 245—247.
 77. ACSÁDY: i. m. (1889) 39. — MÁLYUSZ: i. m. 123—124.
 78. SZAKÁLY: i. m. 75, 94. — KOVÁTS: i. m. 19.
 79. KOVÁTS: i. m. 15.
 80. SZABÓ: i. m. (1976) 119. (1972. jz.)
 81. Vö. 77. jz.
 82. DÁVID: i. m. 74.
 83. SZAKÁLY: i. m. 75.
 84. MOLNÁR: i. m. 251.
 85. BÁCSKAI: i. m. 25. — A megadott évszám — 1469 — téves, helyesen: 1464. A hivatkozott lap-szám (228. 1.) pedig nem az oldalra vonatkozik (uo. 27), hanem az oklevél tételszámára; helye-sen: Zichy okmt. X. 316—318. (228. sz. okl.).
 86. Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV. (ed. FEKETE NAGY, Antonius —KENÉZ, Victor—SOLYMOSSI, Ladislaus—ÉRSZEGI, Geisa) Bp. 1979. 149—150.
 87. SZEGFŰ LÁSZLÓ: Baja története az Árpád-ház kihalásától Mohácsig. [= Baja története, I. (szerk.: MAJOR Máté—ORTUTAY Gyula) — nyomdában.
 88. Monumenta rusticorum (i. m.) 434. — Évszázadokon át. (szerk. K. BALOGH JÁNOS) Szek-szárd. 1978. 54.
 89. BARTA—FEKETE NAGY: i. m. 155, 293, 291. — Magyar törvénytár, 1000—1526. 708—711.
 90. MOLNÁR: i. m. 191—192. — KULCSÁR: i. m. 22, 84.
 91. BÁCSKAI: i. m. 24—27.
 92. JUHÁSZ LAJOS: A porta története 1526—1648. Századok, 70 (1936). 497—578. — SZABÓ: i. m. (1940) 20, 25—28. — SZABÓ: i. m. (1941) 50. — MOLNÁR: i. m. 229—239. — BERSÉNYI IVÁN: A mezőgazdasági termelés néhány kérdéséhez a XIV—XV. században. Agrártörténeti Szemle, 4 (1962). 570. — SZABÓ: i. m. (1963) 78, 113. — PACH: i. m. 64—67, 91, 173—184. — BARTA—FEKETE NAGY: i. m. 46. — SZABÓ: i. m. (1975) 40—41, 69. — SZABÓ: i. m. (1976) 169—172, 214, 243. — KULCSÁR: i. m. 20—28.
 93. Miscellanea fratris Valentini de Nádasd. [ed. KARÁCSONYI János: Egykorú tudósítások az 1514-iki parasztlázadásról. Történelmi Tár, 1891.] 340. — Egykorú tudósítások 100 000 körülre teszik a felkelők, 70 000-re a jobbágy-áldozatok számát. (Vö. ACSÁDY Ignác: A magyar job-bágyok története. Bp. 1948. 157.)

„DIE UNSICHTBAREN“

(ANGABEN ZUR VORSCHUNG DER BEVÖLKERUNGSAHLE UNSERER MARKTFLECKEN AM ANFANG DES XVI. JAHRHUNDERTS)

LÁSZLÓ SZEGFŰ

Im ersten Teil der Arbeit stellt der Autor die Charakterzüge der mittelalterlichen Stadt dar, hinweisend auf deren Rolle im Warenverkehr, im Umformungsprozess der feudalen Rentenformen und in der gesellschaftlichen Arbeitsteilung.

Ihm nach ist die Unterentwicklung Ungarns dadurch zu erklären, dass die Warenproduktion hier durchgehends Agrarcharakter hatte. Dieser Fakt und auch die Eigenschaften der gesellschaftlichen Entwicklung in Mitteleuropa haben auf die Entstehung der Städte eine Rückwirkung ausgeübt. In unserem Land wurde die Entwicklung des Marktfleckens vom XIV. Jahrhundert zum dominanten Weg der Städteentwicklung. Die Marktflecken spiegeln zugleich auch den Prozess der Differenzierung des Bauerntums. Die Zerkleinerung der Grundstücke, das Häuslerwerden in den XIV—XV. Jahrhunderten brachten eine breite „unsichtbare“ Pauperbevölkerung zustande, die sich auf den Brechgrundstücken nicht mehr erhalten konnte und in der Marktflecken nach Nahrungsmöglichkeiten suchte. Diese Schicht wird in den zeitgenössischen Quellen, die vorwiegend einen wirtschaftlichen Charakter haben, wegen des dürtigen Zustandes kaum oder gar nicht erwähnt.

Analysierend die Entschädigungsforderungen des Bauernaufstandes von Dózsa in 1514, stellt der Autor fest, dass die Bevölkerungszahl der Marktflecken in der südlichen Tiefebene (2—4000 Pers.) sehr hoch sein konnte; mindestens die Hälfte dieser Bevölkerungszahl wurde eben von diesen „Unsichtbaren“ gebildet. Diese Verhältniszahl scheint auch der grosse Blutverlust der Bevölkerung der Gegend im Bauernkrieg zu beweisen.

„НЕВИДИМЫЕ”
(ДАНИЕ К ИЗУЧЕНИЮ ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ
СЕЛЬСКИХ ГОРОДКОВ В НАЧАЛЕ XVI ВЕКА)

ЛАСЛО СЕГФЮ

В первой части своей работы автор анализирует особенности средневековых городов, их роль в торговле, в общественном распределении труда и в процессе реорганизации феодальной системы даней. То обстоятельство, что в сельских городках производство товаров имело аграрный характер автор объясняет запоздалым развитием экономики Венгрии, и в свою очередь эти общие характерные черты общественного развития стран Средне-восточной Европы оказали влияние на развитие сельских городков. Начиная с XIV века в нашей стране главным образом образовались и развивались сельские городки. Сельские городки отражают процесс дифференциации крестьянства. Раздробление земельных участков в XIV-XVI вв., разорение крестьян привело к образованию «невидимого» слоя населения — бедняков, о которых почти нигде не упоминается в экономических и исторических документах того времени. Эти «невидимые» уже не смогли прожить на своих земельных участках и скали возможности проживания в сельских городках.

На материале анализа документов, требующих возмещения ущерба, нанесённого крестьянским восстанием 1514 года под предводительством Дожи, автор статьи приходит к выводу, что число населения сельских городков южной низменности было довольно высокое (2—4000 человек) и пятьдесят процентов их составляли «невидимые».

TARTALOM

<i>Bárányné Árvai Edit</i> : A Kínai Népköztársaság külpolitikájának néhány vonatkozása 1953—1957 között	3
<i>Halászné Hetesi Erzsébet</i> : A főálláson kívül végzett tevékenységek néhány társadalmi, politikai hatása	13
<i>Kováts Zoltán</i> : A debreceni és szegedi népesedéstörténeti kutatások módszertani tapasztalatai...	25
<i>Laczó Katalin</i> : Művelődéspolitikai és művelődésgazgatás II.	37
<i>Szegfű László</i> : A „láthatatlanok”. (Adatok mezővárosaink XVI. század eleji lélekszámának kutatásához).....	47

INHALT

<i>Bárány-Árvai, Edit</i> : Internationale Rolle der Volksrepublik China zwischen 1953—1957	3
<i>Halász-Hetesi, Erzsébet</i> : Einige gesellschaftliche, politische Wirkungen der Tätigkeit neben dem Hauptberuf	13
<i>Kováts, Zoltán</i> : Methodische Erfahrungen der bevölkerungshistorischen Untersuchungen in Debrecen und Szeged	25
<i>Laczó, Katalin</i> : Kulturpolitik und Kulturverwaltung II.	37
<i>Szegfű, László</i> : Die „Unsichtbaren”	47

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Бараньне Арвай, Эдит</i> : Международная деятельность Китайской Народной Республики в период между 1953—1957 гг.	3
<i>Халасне Хетеш, Эржебет</i> : Общественное и политическое влияние работы, выполняемой сверх официальной	13
<i>Ковач, Золтан</i> : Методический опыт историко-демографических исследований, проведённых в городах Дебрецен и Сегед	25
<i>Лаци, Каталин</i> : Культурная политика и управление культурой II.	37
<i>Сегфю, Ласло</i> : «Невидимые» (Данные к исследованию числа населения сельских городков начала XVI века)	47

Felelős kiadó a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola főigazgatója
84-2467 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató
Készült: monó szedéssel, íves magasnyomással, 5,25 A5 ív terjedelemben, az NSZ 5601—59
és 5602—53 szabvány szerint. Példányszám: 200